

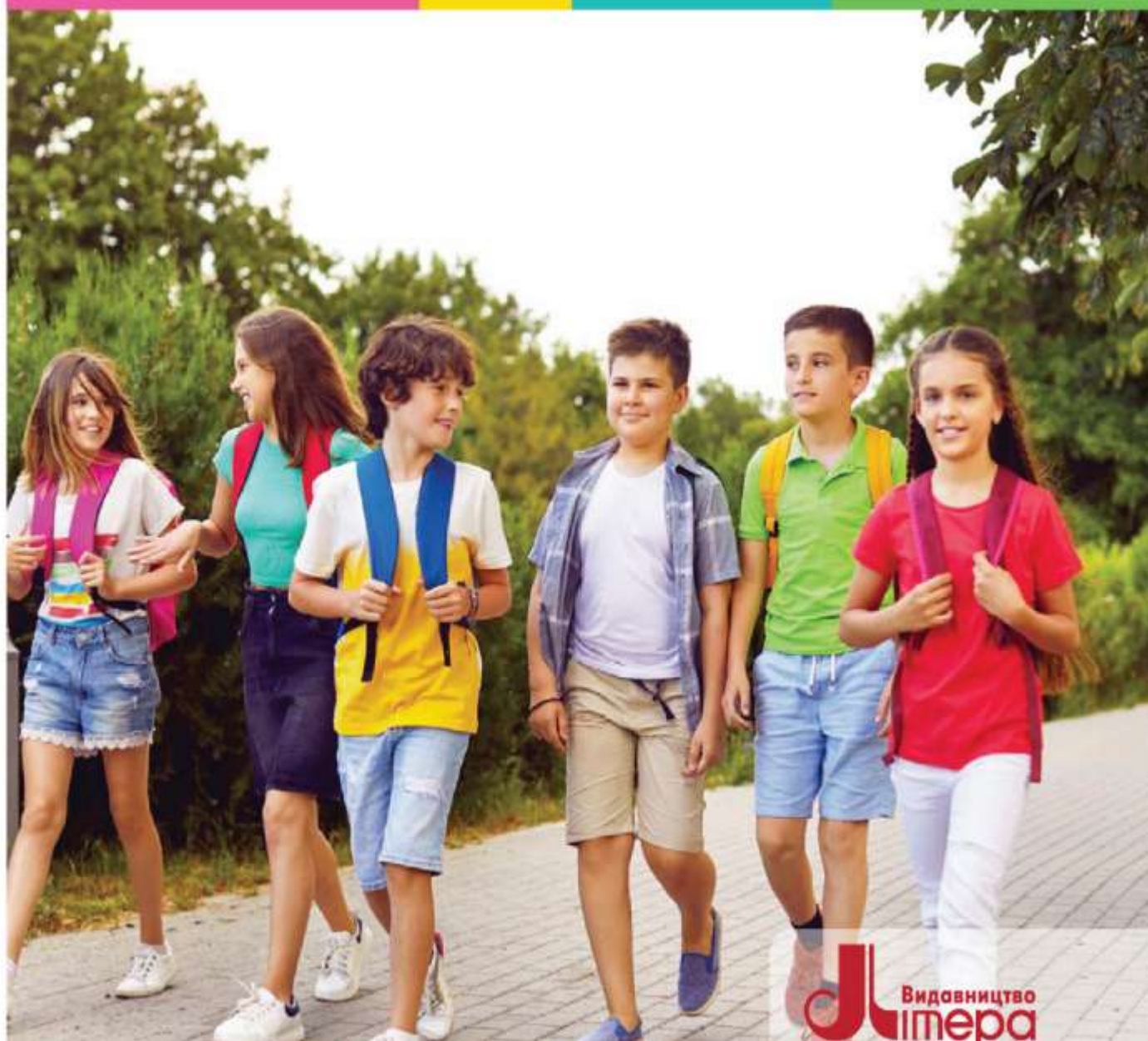
Оксана Данилевська

Етика

6

клас

НОВА УКРАЇНЬСКА ШКОЛА

Оксана Данилевська

ЕТИКА

Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

КИЇВ
Літера ЛТД
2023

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 254 від 3 березня 2023 року)

Відповідно до Модельної навчальної програми «Етика. 5–6 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(автори Ашортія Є. Д., Бакка Т. В., Желіба О. В., Козіна Л. Є.,
Мелещенко Т. В., Щупак І. Я.)

Методичний супровід підручника
<https://www.e-litera.com.ua/etyka-6-klas-nush/>

Дорогі друзі! Шестикласники і шестикласниці!

Цьогоріч у розкладі шкільних уроків у вас залишився предмет «Етика». Отже, ви вдосконалюватимете вміння вибудувати добрі взаємини, глибше осягаючи моральні засади людського життя. Порадником у цьому буде підручник.

Про різноманітні вияви життя, зрозуміти які допомагає етика, ви довідуватиметеся з навчальних текстів. У них вам траплятимуться нові слова й поняття – їхні тлумачення знайдете в рубриці «До скарбнички слів».

На уроках етики вам допомогатимуть герої малюнків до навчальних тем. Разом із ними відповідатимете на запитання, працюватимете в парах і в загальному колі, розігруватимете діалоги та сценки, переконуючись, що з моральними проблемами всі ми стикаємося на кожному кроці. І це зовсім не перебільшення!

Підручник допоможе вам збагатити власний життєвий досвід, спонукаючи обмірковувати досвід багатьох людей, яким випало жити в різні епохи, у близьких і далеких краях. У рубриці «Моральний практикум» до кожного уроку запропоновано уривки з художніх творів – казки, притчі, бувальщини тощо. Опрацювавши їх у групах, переконаєтеся, що вчитися можна і варто на прикладі інших. Сподіваємося, вас зацікавлять подробиці з життя особистостей, чії вчинки сприяли утвердженню ідей, що впродовж історії визначали розвиток моральних уявлень людства (рубрика «Люди та ідеї»). Не маємо сумнівів, що на уроках етики ви збагатитеся новими аргументами, аби подискутувати з приводу міркувань, утілених у крилатих висловах з рубрики «Мудрі думки». Висловити власну думку з непростих життєвих питань, які обговорюватимете на уроках, вам допоможе рубрика «Уявний мікрофон». Виконуючи домашні завдання, матимете можливість попрацювати самостійно.

Цікавої вам мандрівки світом етики!

Зміст

Урок 1. Що ми цінуємо в житті найбільше?	5
--	---

Розділ 1. У СВІТІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Урок 2. Що нам потрібно для життя?	12
Урок 3. У чому ми всі різні?	19
Урок 4. Чому свобода є моральною цінністю?	25
Урок 5. У чому сила любові?	31
Урок 6. Як досягти гармонії в житті?	38
Урок 7. Що означає бути справедливим?	45
Урок 8. Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли	52

Розділ 2. ЕТИЧНІ НОРМИ В ПРАВАХ ДИТИНИ

Урок 9. Як не втратити гідність?	54
Урок 10. У чому полягають права дитини?	61
Урок 11. Що означає бути дорослим і самостійним?	68
Урок 12. Чому участь кожної людини важлива?	75
Урок 13. Кого називають лідером?	81
Урок 14. Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли	88

Розділ 3. МИСТЕЦТВО ЖИТИ В СУСПІЛЬСТВІ

Урок 15. Що творить картину світу?	90
Урок 16. Чому повага до інших – запорука суспільної злагоди?	97
Урок 17. На чому ґрунтується гуманістична мораль?	103
Урок 18. Чому ми прагнемо віри?	111
Урок 19. Як діяти, аби поміж людьми меншало бар'єрів?	118
Урок 20. Як долати стереотипи й упередження?	126
Урок 21. У чому в сучасному світі виявляється милосердя?	133
Урок 22. Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли	140

Розділ 4. БУТИ КУЛЬТУРНОЮ ЛЮДИНОЮ

Урок 23. Що означає бути культурною людиною?	142
Урок 24. Чому безпечно довкілля – турбота кожної людини?	150
Урок 25. Яку роль у житті людини відіграє праця?	158
Урок 26. Як зробити дозвілля змістовним?	164
Урок 27. Чому здоров'я є цінністю?	171
Урок 28. Що означає пізнати себе?	178
Урок 29. Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли	186
Урок 30. У переддень літніх канікул	188

Урок 1

Що ми цінуємо в житті найбільше?

1. Про цінність чого розмірковують герої зображених ситуацій? А що цінуєте в житті ви?
2. Продовжте речення *Я дуже ціную ...* Чи однакові речення склали ваші однокласники та однокласниці? Чому?
3. Як ви думаєте, чи є щось, що є цінним для всіх людей? Наведіть приклади таких цінностей.

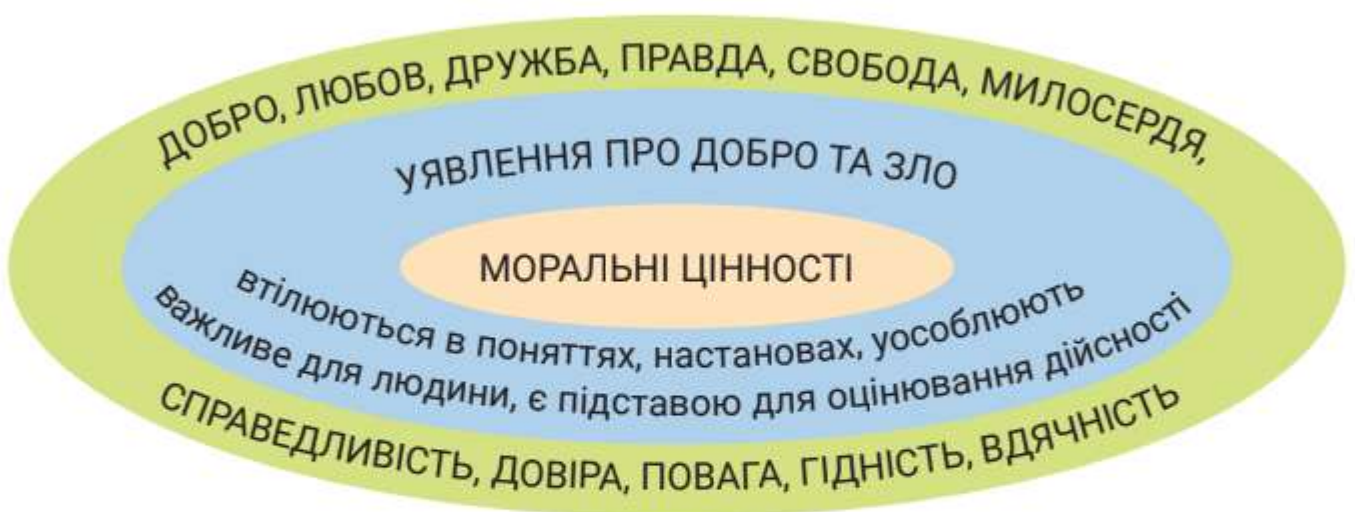
Які моральні цінності належать до загальнолюдських?

З'ясовуючи торік на уроках етики сутність етичного поняття **моральні цінності**, ви відштовхувалися від значення прикметника «цінний». *Ця порада для мене є цінною; Для мене цінною є ваша підтримка*, – кажемо ми, наголошуючи, що цінність мають для нас не лише предмети зовнішнього (матеріального) світу, а й слова, ставлення, вчинки. Тож **цінним** ми вважаємо те, що є **важливим** (корисним, потрібним, істотним) для нас. Ви переконалися, що та сама річ для

різних людей може мати неоднакову цінність. Отже, що цінувати, обстоювати, берегти кожен визначає для себе сам.

Моральні цінності втілюють у собі найрізноманітніші прояви добра. Наприклад, виявом добра в ставленні до інших є *милосердя*. З ним люди здавна співвідносять слова та вчинки, оцінюючи їх як добрі чи лихі. Саме тому моральні цінності вважають орієнтирами, які дають змогу оцінювати дійсність. Найважливішою (в етиці кажуть найвищою) цінністю, як ви пам'ятаєте, є добро. До вищих моральних цінностей належать також любов, дружба, свобода, справедливість тощо.

Уявлення про те, що є добром, поглиблювалося впродовж історії, не завжди збігалось для різних народів чи інших людських спільнот. Водночас поступово склалися цінності, які стосувалися людини взагалі. Наприклад, люди з будь-якого куточку світу віддавна оплакували загиблих, цінували турботу, захоплювалися рятівниками, закохувалися тощо. Так сформувалися цінності, які називають *загальнолюдськими*. Пригадуєте українське прислів'я: *Ціну рідній стороні складеш на чужині?* Йдеться в ньому про значення батьківщини для кожної людини. Цінність, яку утверджує прислів'я, стосується всіх і має характер моральної настанови. Тож патріотизм – приклад загальнолюдської цінності.

1. Скориставшись схемою, сформулюйте, що в етиці називають моральними цінностями.
2. Поясніть, як саме моральні цінності виконують роль орієнтирів у житті.

КОЛЬОРОВІ МИШІ

Давно,
іще в шістсот якомусь році,
ну, цебто більш як три віки тому,
коли носили шпаги ще при боці
і розважали стратами юрму,
коли відьом палили при народі,
коли наук не знали ще ладом, –
кажу, давно, кажу, у Вишгороді
підсудна Анна стала пред судом.

Було тій Анні, може, десять рочків,
Її привів розлючений сусід.
Багряне листя, кілька тих листочків,
останнє листя із кленових віт
було на стіл покладене, як доказ,
і шаруділо тихо на сукні.
Осіннє сонце, яблуко-недоквас,
стояло в голих кленах у вікні.

І той сусід сказав тоді у тиші:
– Панове судді! Я її привів.
Вона робила... кольорові миші
з оцих ось жовтих і сухих листків.
Ото складе листочок до листочка,
два рази хукне – так і побіжать.
У мене діти, в мене син і дочки,
у них цяцьки так жужмом і лежать.
Вони були нормальні і здорові,
а ця чаклунка збила їх з пуття.
Вночі їм сняться миші кольорові.
Од тих мишей немає нам життя!

Тоді суддя в судейській чорній мантиї
сказав:
– Життя – це справа без гарантії.
Чаклунок ми караєм по закону.
Перехрестіться, пане, на ікону.

Скажіть суду: вона із димаря
вночі літала чи згасила зірку?
Чи вам ті миші згризли сухаря,
а чи прогризли у підлозі нірку?

Сусід сказав, що миші ті якраз
такої шкоди не чинили зроду,
що в господарстві наче все гаразд,
а йдеться швидше про моральну шкоду.

Суддя спитав: – Вони на вас гарчать?
– Та, – каже, – ні. Але вони яскраві. –
Два рази хукнув писар на печать.
Сиділа тихо дівчинка на лаві.

Був сірий день. І сірий був сусід.
І сірий стіл. І сірі були двері.
І раптом нявкнув кольоровий кіт.
Залив чорнилом вирок на папері.

Ліна Костенко

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за поданими запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Хто авторка поезії? Про що в ній ідеться? Як можете пояснити назву?
2. Про які часи оповідає авторка? Чому вона звернулася до подій тієї епохи?
3. Що в житті людей тих часів відрізнялося від сучасності?
4. Що свідчить про зміну моральних цінностей, яка відбулася від тих часів до сьогодні?

Група 2

1. Як звати героїню поезії?
2. Якою вона постає з твору?
3. У чому суть звинувачення, з яким звернувся до суду чоловік?
4. Які риси вдачі притаманні цьому персонажеві?

Група 3

1. Які моральні цінності уособлює героїня поезії?
2. Які життєві настанови обстоює чоловік?

3. Чи справедливим вважаєте його звинувачення?
4. Яким, на вашу думку, було рішення судді? Відповідь обґрунтуйте словами з тексту.

Група 4

1. Яку загальнолюдську цінність, на вашу думку, утверджує поетеса?
2. Чи вважаєте цю цінність важливою для себе?
3. У чому виявляється ця цінність у сучасному житті?
4. Чи всі люди, по-вашому, поділяють цю цінність? Чому і в сучасному світі доводиться боротися за неї?

2. Намалюйте ілюстрацію до вірша або поділіться враженнями про нього в короткому есе.
3. Обміняйтеся припущеннями, як зберігається моральний досвід. Завдяки чому поглиблюються уявлення про моральні цінності?

Як зберігаються моральні цінності суспільства?

Найповнішою скарбницею морального досвіду кожного народу є його мова. З-поміж перших слів, засвоєних людиною, чимало моральних: *добре, чемний, неслухняний...* Слово – це наш перший учитель моралі, бо слухаючи бабусині казки, мамині колісанки, ми навчаємося зіставляти з поняттям «добро» вчинки інших людей і власні.

Опановуючи етику, ви повсякчас стикаєтеся з новими словами. Це не лише наукові поняття – терміни, як-от: *моральність, права людини, суспільна справедливість, норми моралі* тощо. Більшість «етичних» слів – загально-вживані. Наприклад, опрацьовуючи в п'ятому класі поняття «вихованість», ви встановлювали зв'язки між словами *вихований – ввічливий – чемний – гречний – моральний*, з'ясовували, якими відтінками вони відрізняються. Отже, засвоюючи мову, ми засвоюємо й моральний досвід попередніх поколінь.

Моральні цінності суспільства збережено також у прислів'ях, приказках, крилатих

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Мораль – узвичаєні уявлення про те, що є добро, а що зло; настанови щодо поведінки людей у ставленні одне до одного та суспільства; повчання.

Етика – наука про мораль.

висловах. Короткі й влучні, вони живуть сотні літ, втілюючи найвищу мудрість – як бути Людиною. На кожному уроці етики ви звертаєтеся до таких висловів. Тож, безперечно, помічали, що вони часто мандрують від народу до народу. Їх залюбки переказують, поглиблюючи й доповнюючи, філософи, письменники, учені. Такі мовні перлини збирають у спеціальних виданнях – словниках фразеологізмів, крилатих слів, енциклопедіях афоризмів тощо.

Цікаво, що збірники крилатих висловів відомі з дуже давніх часів. Наприклад, за часів України-Русі на наших землях велику популярність мали книжки «Бджола», «Ізборник Святослава», у яких було вміщено влучні цитати з Біблії, творів грецьких філософів.

Моральний досвід людства втілено у фольклорних творах – передусім казках, переказах та в художній літературі. На уроках етики ви часто звертатиметеся до прикладів з літератури. Можливо, хтось із вас уже обрав літературних героїв, яких уважаєте взірцями високої моральності. Утім, для вас пошук таких ідеалів тільки розпочався, бо попереду – так багато мудрих книжок, які потрібно прочитати.

Ідеями добра й краси просякнуті твори майстрів пензля, скульпторів та інших митців, яких ваблять таємниці людської душі. Мистецтво – щедre джерело морального досвіду.

Моральні цінності споконвіку втілювалися у звичаях та традиціях. Торік на уроках етики йшлося, приміром, про моральні норми українського народу, які від покоління до покоління передавали традиції гостинності, пошанування роду, батьків, рідної землі, людини праці.

На сторожі моральності – й релігійні віровчення та церква. Недарма, щоб зрозуміти сутність багатьох моральних понять, ми звертаємося до релігійних текстів – притч, повчань, молитов, заповідей.

Моральні цінності людства здавна становили основу законів. Сучасні закони найвищою цінністю визначають людське життя. Вони ґрунтуються насамперед на таких цінностях, як свобода, рівність, справедливість.

*Проповідувати мораль легко,
обґрунтувати її важко.*

Г. С. Сковорода.
Гравюра з портрета
невідомого
художника. XIX ст.

Григорій Сковорода (1722–1794) зажив слави найбільшого філософа України. Він був винятково обдарованою людиною: мав дивовижний голос, здібності композитора, складав вірші та байки. Проте своїм покликанням уважав працю викладача. Був переконаний, що молодь можна навчити тільки з любов'ю, добром і лише тієї справи, до якої у вихованців є нахил. Так у філософа виникла ідея про *сродну працю*, тобто працю за покликанням, яка здатна зробити людину щасливою. Свої етичні настанови Григорій Сковорода втілював у влучних афоризмах: *Бери вершину, матимеш середину; Не все те отрута, що неприємне на смак; Любов починається з любові: коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю; Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру.*

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про життєвий шлях Г. Сковороди. Підготуйте коротке повідомлення про факти, що зацікавили найбільше.
- Поясніть один із крилатих висловів філософа, який вважаєте суголосним своїм думкам.

1. Що називають моральними цінностями?
2. Чому загальнолюдські цінності визначають як основу етики?
3. Як формувалися загальнолюдські цінності?

4. Завершіть речення.
Найбільшою цінністю для мене є..., тому що...

5. Підготуйте повідомлення про ваш улюблений анімаційний фільм, у якому прокоментуйте, які загальнолюдські цінності він утверджує.

Розділ 1

У СВІТІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Урок 2

Що нам потрібно для життя?

1. Чого потребують герої малюнків? Чи можна жити без задоволення цих потреб?
2. Чим зумовлені потреби людей, утілені в малюнках?
3. Чого ще потребують люди для життя в сучасному світі?
4. Доповніть речення: *Щоб зберегти життя, люди потребують... Щоб розвиватися, люди потребують... Щоб бути повноцінними членами суспільства, люди потребують...*

Що називають потребами людини?

Життя людини, як і будь-якої живої істоти, можливе за певних умов: ми мусимо їсти й пити, спати, мати захист від холоду та спеки, отримувати лікування, якщо хворіємо тощо. Задоволення цих умов називають *фізичними потребами*. Їх уважають основними, або *базовими*. Без забезпечення базових потреб виживання людини неможливе.

Базові потреби відбивають *природні права* людини, надані їй від народження. Ви пам'ятаєте, що правами людини називають можливості (свободи) та справедливі умови задоволення своїх потреб. За давнини люди навчилися задовольняти потреби на рівні виживання (щоб не вмерти від голоду та холоду), та згодом почали прагнути забезпечувати собі умови, за яких могли почуватися щасливими. Тож поняття «гідні умови життя людини» розвивалося впродовж історії.

Давні греки шанували героя Прометея за те, що він подарував людям вогонь, навчив рятуватися від негоди, споруджувати житло, готувати їжу, виготовляти одяг тощо. Колись цього було досить, аби задовольнити базові потреби. Нині коло природних прав, які ґрунтуються на базових потребах, істотно розширене. До таких прав належить і право на безпечне довкілля, і доступ до інформації, і право на освіту тощо.

Попри поступ цивілізації, задоволення базових потреб лишається проблемою для мільйонів людей, які й сьогодні потерпають від нестачі харчів, ліків, питної води. В умовах, коли більшість населення планети живе в містах, забезпечення базових потреб стало простішим, але водночас вразливішим від зовнішніх чинників: наприклад, виведення з ладу водопостачання у великому місті призводить до незручностей чи й страждань сотень тисяч городян, адже вони не мають альтернативного способу отримання питної води. А знеструмлення тягне за собою і неможливість приготувати їжу, і втрату джерела тепла. Забезпечення базових потреб належить до повноважень урядів і громад, воно відбувається за певними законами.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Потреба – необхідність у кому-, чому-небудь; те, без чого не можна обійтися.

Опинившись на березі живим і здоровим, я почав роздивлятися навкруги, щоб довідатися, куди потрапив і що маю далі робити. Я змок до рубця, переодягнутись не було в що; я не мав ні їжі, ні води, щоб підкріпити свої сили; і що найгірше – не мав зброї і не міг ні полювати на дичину, щоб забезпечити себе харчами, ні боронитися від хижаків, які захочуть напасти на мене.

Я пройшов із чверть милі від берега вглиб подивитися, чи немає де прісної води і, на велику радість, знайшов ручай. Напившись, повернувся до дерева, виліз на нього й поставився вмоститися так, щоб не впасти заснувши. Потім вирівав для самооборони коротенький сучок, ніби ломачку, сів якнайзручніше і від надмірної втоми міцно заснув.

Коли я прокинувся, уже зовсім розвиднілось. Погода прояснилась, вітер стих, і море вже не лютувало й не здіймалось. Я вирішив побувати на кораблі і врятувати хоч що-небудь із корисних для мене речей. Виявилось, по-перше, що весь запас провізії був сухий; а що мене мучив голод, то я поклався до комори, набив кишені сухарями і їв їх на ходу, щоб не марнувати часу.

Насамперед потрібен був човен, щоб перевезти на берег речі, які могли мені згодитися. Я вирішив збудувати пліт. Ця робота вимагала від мене нечуваних зусиль, але бажання заpastись усім потрібним для життя підтримувало мене, і я зробив те, що за звичайних обставин мені було б понад силу.

Далі мені треба було навантажити пліт і вберегти мою поклажу від морського прибою; над цим я роздумував недовго. Насамперед я поклав на пліт усі дошки, які знайшов на кораблі, а на них поставив три матроські скриньки, зламавши в них перед цим замки та спорожнивши їх. В одну з них склав харчові припаси: рис, сухарі, три головки голландського сиру, п'ять великих шматків в'яленої козлятини, що була на кораблі основною їжею, і рештки зерна для курей, яких ми взяли із собою і давно вже з'їли. То був ячмінь упереміш із пшеницею.

Тим часом у мене лишилися тільки полотняні штани до колін та панчохи, яких не знімав, коли плив до корабля. Це спонукало мене поклопотатися про одяг...

Після довгих розшуків я знайшов скриньку нашого теслі, і це була справді дорогоцінна знахідка, якої я не віддав би в той час за цілий корабель золота.

Тепер мені лишалося заpastися зброєю та набоями. В кают-компанії я знайшов дві чудові мисливські рушниці і два пістолі, які й переправив на пліт разом із кількома порохівницями, невеликою торбою з дробом та двома старими іржавими шпагами. Я знав, що на кораблі було три бочки пороху. Пошукавши добре, знайшов усі три: одна підмокла, а дві були зовсім сухі, і я перетяг їх на пліт разом із зброєю.

Три обставини допомагали мені: перша – рівне та тихе море, друга – приплив, що мав гнати пліт до берега, і третя – невеличкий вітрець, що дув теж до берега. Отже, розшукавши два чи три зламаних весла від корабельної шлюпки і прихопивши ще дві пилки, сокиру та молоток, та знаряддя, що було в скриньці, я із цим вантажем пустився в море.

Тепер мені треба було оглянути околиці й вибрати собі зручне місце для житла, де я міг би скласти своє майно, не боячись, що воно пропаде.

Даніель Дефо. «Робінзон Крузо». Подано зі скороченнями

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Як називається роман, уривок з якого прочитали? Хто автор твору? Коли його було написано?
2. Поділіться припущеннями, навіщо письменник вигадав цю історію?
3. Чи трапляються насправді ситуації, подібні до тієї, у якій опинився герой?
4. Як він сприйняв випробування долі? Що допомогло йому вижити?

Група 2

1. Унаслідок чого герой оповіді опинився в умовах, що загрожували йому смертю?
2. Які небезпеки на нього чигали?
3. Завдяки чому він знайшов вихід зі скрути?
4. Які риси вдачі притаманні героєві роману?

Група 3

1. Які першочергові потреби мав забезпечити собі герой оповіді, аби вижити?
2. Наведіть приклади з тексту, як Робінзон Крузо намагався забезпечити свої фізичні потреби.

3. Чи зміг би герой зберегти собі життя, якби знехтував ними?
4. Навіщо йому була потрібна скринька теслі з інструментами?

Група 4

1. Що відчував герой, опинившись у скруті?
2. Чи природно відчувати людям страх в умовах, коли не забезпечено їхні фізичні потреби?
3. Чи були б потреби, які мусив забезпечити собі герой, нагальними для наших сучасників, якби вони опинилися в подібній ситуації?
4. Що змінилося в уявленнях про фізичні потреби від часів, про які йдеться у творі? А в їх забезпеченні?

2. Спираючись на текст, складіть перелік потреб Робінзона Крузо та способів, до яких він удався, аби задовольнити їх. Як ви думаєте, чи змінився список потреб для сучасного Робінзона? Які потреби втратили актуальність, а які додалися?
3. Які людські потреби для героя оповіді лишилися незабезпеченими в умовах безлюдного острова? Наскільки вважаєте їх важливими?

*Якщо не можеш мати те, що хочеш,
навчися хотіти те, що маєш.*

Якими є потреби людини в сучасному світі?

Життя кожного з нас має не лише фізичний вимір. Людина народжується і живе в суспільстві, тож для нормального життя потребує спілкування в малих і великих групах. Важлива потреба – реалізувати свої здібності й таланти. Люди прагнуть поваги та визнання. Залежно від особливостей внутрішнього світу, хтось не уявляє життя без читання книжок, для когось обов'язковою умовою є можливість подорожувати, здобувати нові знання, для когось – творчість.

Усе розмаїття людських потреб учені об'єднали в групи. Крім фізичних потреб, важливими є також потреби в безпеці, спілкуванні, повазі та самовираженні. *Не хлібом єдиним житиме людина*, – зауважували мудреці за давнини, наголошуючи, що для повноцінного життя люди потребують багатьох речей.

За рівнем задоволення різноманітних людських потреб вимірюють та оцінюють розвиток сучасних держав. Для зручності розмаїття потреб зображають у формі піраміди, основу якої становлять базові потреби. Вважається, що лише задовольнивши їх, людина усвідомлює і прагне інших. Щоправда, ієрархію потреб кожен і кожна вибудовує для себе особисто – так само, як і піраміду цінностей. Усвідомлення потреб спонукає до їх забезпечення, тож потреби впливають на поведінку людини, визначають програму її життя.

1. Побудуйте піраміду своїх потреб.
2. Наведіть приклади потреб кожної групи.
3. Поясніть, як різні потреби спонукають людей до вчинків, впливають на поведінку та плани в житті.
4. Розкажіть, хто або що допомагає вам їх забезпечувати.

Арістотель. Художник Рафаель (1510–1511). Фрагмент фрески

Давньогрецький філософ Арістотель (384–322 рр. до н. е.) – учень іншого відомого мислителя Платона та вчитель Александра Македонського. Він першим назвав етикою науку, що вивчає сферу людських стосунків, поведінку, визначив місце етики серед інших наук (між психологією – наукою про людину, її душу, і політикою – вченням про державу). У студіях з етики він прагнув з'ясувати природу щастя, сутність і різновиди блага, здатність людини досягти його. Та найбільше філософ переймався сутністю доброчесності, досліджував її різновиди та можливості виховання, сутність справедливості. Етичні настанови Арістотеля втілено в афоризмах: *Коріння освіти гірке, але плоди солодкі; Звичка – друга натура; Без діяльності не буває задоволення, а задоволення робить усяку діяльність довершеною; На дії і вчинки людей впливають сім чинників: випадок, природа, примус, звичка, розум, бажання, пристрасть; Для того, щоб чинити благородно, не обов'язково панувати над суходолом і морями; Розум полягає не лише в знаннях, але й у вмінні застосувати їх.*

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся, який сенс вкладав Арістотель у поняття «блага». Порівняйте його з поняттям «потреби».
- Поясніть один із крилатих висловів філософа, який вважаєте суголосним своїм думкам.

1. Які найважливіші потреби людини?
2. Чому фізичні потреби визначають як базові?
3. Як пов'язані потреби та права людини?
4. Чому в кожній людини своя піраміда потреб?

5. Завершіть речення.

Щоб мати змогу самостійно забезпечувати свої потреби, мені варто навчитися...

6. Створіть комікс про те, як ваші однолітки, що збираються вирушити в похід, планують задовольняти свої фізичні потреби. Намалюйте, що діти мають узяти із собою.

1. Яким настроєм перейняті герої малюнка? Чи відчувають вони втіху від життя? На підставі чого ви зробили цей висновок?
2. Чи потребують зображені люди занять, яким присвячують своє дозвілля? До яких груп можете віднести потреби людей, утілені в малюнку? Як ви розумієте вислови *повноцінне життя*, *жити на повну*?
3. Чого стосуються втілені в малюнку людські потреби?
4. Доповніть речення: *Для повноцінного життя люди потребують...*

Які потреби людини називають духовними?

Уявіть, що вам запропонували долучитися до флешмобу «Листи у Всесвіт». Щоб узяти в ньому участь, потрібно стисло й вичерпно розповісти про себе. Яким характеристикам, на вашу думку, варто віддати перевагу в тій розповіді? Чи зацікавила б організаторів проекту така інформація: «Склад: приблизно 50 кг кисню; 16 кг вуглецю; 2,4 кг азоту;

1,2 кг кальцію; 800 г фосфору; 200 г калію; 160 г натрію»? Але ж саме з таких хімічних елементів складається організм дорослої людини! Проте чи речовини визначають цінність кожного з нас? Звісно, ні. Більшості навіть на гадку не спадає оцінювати когось за такими ознаками. В усі часи люди прагнуть досягнути передусім особистість тих, із ким випадає спілкуватися, людську душу, як кажуть філософи, тобто внутрішній світ людини.

Внутрішня сутність властива не лише людині. Приміром, вивчаючи мови, ви зауважили, що слова втілюють певне значення, зміст, або сенс. Цей зміст – щось невидиме, його не можна виміряти. У багатьох випадках ми не можемо пояснити, чому те або те слово має саме таке значення, а не інше. Так само, маючи лише зовнішні характеристики, не можемо твердити, що знаємо людину. Натомість часто трапляються випадки, коли люди стають друзями, спілкуючись листами, навіть не бачачи одне одного. Отже, саме внутрішня сутність людини визначає наше ставлення: що багатшим є її внутрішній світ, то цікавішою вона видається.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Духовний – нематеріальний, нефізичний; пов'язаний із переконаннями, поглядами, прагненнями людини, тобто з її внутрішнім життям, моральним світом.

Потреби, які визначають умови забезпечення та розвитку внутрішнього світу людини, називають *духовними потребами*. Оскільки внутрішній світ кожного і кожної унікальний, то й духовні потреби напрочуд різноманітні. Та за цим розмаїттям дослідники виокремлюють умови людського життя, пов'язані з розвитком здібностей, творчістю (потреби самовираження), спілкуванням, повагою. Усвідомлення особистістю своїх

духовних потреб називають **духовністю**. Відповідно, нехтування духовними потребами є проявом *бездуховності*.

Люди, які діють в ім'я доброї і шляхетної мети, здатні переборювати будь-які труднощі.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога. ....
Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!

Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє –
І те помарніло.

Поглянув я на ягнята –
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати –
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала
Та й почула, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала .....

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... Лани, гаї, сади!
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води...

*Тарас Шевченко.
«Мені тринадцятий минало»
зі скороченнями, 1847 р.*

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Як називається вірш? Хто його автор? Чи доводилося вам читати цю поезію раніше (можливо, вчили її напам'ять, тоді продекламуйте)?
2. Коли було написано цю поезію? Які деталі у вірші вказують на те, що він постав на основі фактів життя поета?
3. Поділіться припущеннями, які роздуми спонукали поета поділитися спогадами. Якими настроями сповнена поезія? Із чим пов'язана зміна настроїв ліричного героя вірша?
4. Чи подобається вам цей вірш? Чим саме? Які роздуми викликав?

Група 2

1. Виберіть із вірша слова, що стосуються потреб ліричного героя. Які з них вважаєте втіленням духовних потреб?
2. Чи є в поезії слова, які вказують на рівень забезпечення базових потреб ліричного героя?
3. Як впливає усвідомлення цього рівня на настрій героя вірша?
4. Як ліричний герой задовольняє свої духовні потреби?

Група 3

1. Поділіть поезію на частини відповідно до настрою ліричного героя.
2. Випишіть із кожної частини деталі, які вказують на настрій та світовідчуття героя.
3. Що сприяє світлому настроєві: усвідомлення реальності чи внутрішні налаштування?
4. Поділіться припущеннями, що називають силою духу людини. У яких рисах характеру виявляється, на вашу думку, сила духу?

Група 4

1. На прикладі ліричного героя вірша поясніть, чи пов'язані духовні потреби людини і сила її духу.
2. Поділіться припущеннями, чи змінюються духовні потреби впродовж життя. Чим це зумовлено?
3. Чи слушним вважаєте твердження, що, лише задовольнивши базові потреби, людина починає прагнути духовного життя? Відповідь обґрунтуйте, спираючись на вірш.
4. Чи здатна людина розвивати свій внутрішній світ? У чому це виявляється? Чи потрібно це робити? Навіщо?

2. Спираючись на текст, поділіться в короткому есе міркуваннями про те, як внутрішній світ людини впливає на сприйняття світу зовнішнього.
3. З яким рівнем потреб, розглянутих у схемі на с. 17, співвідносні духовні потреби людини?

Чому внутрішній світ людини по-іншому називають духовним?

На уроках етики в п'ятому класі ви дізналися, що внутрішній світ людини виявляється в її думках, почуттях, емоціях, переживаннях, характері, бажаннях та мріях. Усі вияви внутрішнього світу ніби «сховані» від світу зовнішнього. Те, що лежить поза матеріальним світом, звичаєно називати

світом духовним. У цьому сенсі слова «внутрішній» і «духовний» є синонімами. Для позначення свідомості, мислення людини слугує слово «дух». Саме в такому значенні воно вживається у висловах *сильний духом* (про морально стійку, витривалу людину), *занепасти духом* (втрачати бадьорість, надію на щось, зневіритися в можливості чого-небудь), *підносити дух* (надихати, запалювати, підбадьорювати когось-небудь), *бути в дусі* (перебувати в доброму настрої), *одним духом дихати* (бути перейнятими однаковим настроєм, мати однакові з ким-небудь наміри). Спорідненим зі словом «дух» є слово «душа» – так за давніми релігійними уявленнями називають безсмертну, нематеріальну основу в людині, те, що становить суть її життя і відрізняє від тварини. Утім, уявлення про душу вийшли за межі релігійних учень, ставши загальними. Про це свідчать чимало сталих зворотів мови, якими ми користуємося в повсякденні. Наприклад, *щира душа, душа радіє, заяча душа, вкласти душу, з душею, не до душі, кривити душею* тощо.

1. Як пов'язані внутрішній світ людини та духовні потреби?
2. У чому виявляється потреба в спілкуванні?
3. Наведіть приклади духовних потреб, пов'язаних із самовираженням.
4. Як впливає на нашу поведінку потреба в повазі?
5. До яких дій та вчинків спонукають людину духовні потреби?
6. Чого потребують люди для реалізації своїх духовних потреб?

Г. В. Ф. Гегель.
Художник
Я. Шлезінгер.
1831 р.

Ідеї німецького філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831) справили помітний вплив на розвиток уявлень про духовні потреби людини. Мислитель запропонував ідею абсолютного духу, який є основою життя людини та суспільства. Спираючись на цю ідею, він витлумачував етичні поняття «добро», «зло», «честь», «обов'язок», «щастя». Основними моральними цінностями вважав працю та силу духу, які виявляються в діях людини. Гегель дотримувався поглядів давньогрецьких філософів про те, що людина є мірою всіх речей, тож межі добра та зла кожен визначає для себе сам. Він поглибив уявлення про мораль та моральність, обґрунтувавши, що ці поняття мають різне значення. На думку вченого, у суспільному житті добро як загальна користь існує у двох проявах: право (закон і мораль) та благо (задоволення потреб). Етичні погляди Гегеля втілено в афоризмах: *Людина є тим, що вона робить; Ніщо велике у світі не здійснюється без пристрасті; Історія повторюється двічі: вперше як трагедія, удруге – як фарс.*

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся, який сенс вкладав Гегель у поняття «абсолютний дух». Як ви думаєте, чи пов'язане це поняття з духовними потребами людини?
- Поясніть один із крилатих висловів філософа, який вважаєте суголосним своїм думкам.

1. Що називають внутрішнім світом людини?
2. Чого стосуються і в чому виявляються духовні потреби людини?
3. Чому духовні потреби людини, на відміну від фізичних, є напрочуд різноманітними?
4. Що маємо розуміти, знати та вміти, щоб усвідомлювати свої духовні потреби та забезпечувати їх?

5. Завершіть речення.
Серед своїх духовних потреб найважливішою вважаю...

6. Спираючись на досвід спілкування з дорослими, прочитані книжки або переглянуті кінофільми, підготуйте розповідь про сильну духом людину. Укладіть перелік якостей, притаманних такій людині.

Урок 4

Чому свобода є моральною цінністю?

1. Яким словом найдоречніше назвати зображених на малюнку людей – *натовп, юрба, спільнота, пасажери*?
2. Чи маємо підстави твердити, що зображені люди знеособлені? Які деталі на малюнку свідчать про внутрішній світ персонажів? У чому виявляється їхня індивідуальність?
3. Як ви розумієте вислів «бути собою»? Що дає змогу людям лишатися собою у великому гурті?
4. Чи обмежує щось зображених людей у діях? Чим зумовлені ці обмеження? Що означає, на вашу думку, почуватися вільними? Що потрібно, аби почуватися вільними?

Як витлумачують поняття «свобода»?

Серед загальнолюдських моральних цінностей особливе місце належить свободі. Розуміння цього поняття формувалося впродовж історії, аж поки було закріплене як правова норма в Загальній декларації прав людини. «Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність», – визначено у статті 3 цього міжнародного документа.

В українській мові синонімом слова «свобода» є слово «воля». Відтінки його значення стають зрозумілими з низки споріднених: *вільний, волелюбний, неволя, поневолення*. Про

цінність волі промовляють українські прислів'я: *Коли козак у полі, то він на волі; Степ та воля – козацька доля; Чоловік без волі, як кінь на припоні.* Про святую волю як передумову щасливої долі людини розмірковував і Тарас Шевченко.

Отже, свобода – це можливість поводитися на свій розсуд, тобто за власною волею. Утім, слово «свобода» є багатозначним. Його вживають не лише щодо однієї людини, а й щодо народів, держав. У цьому значенні слово «свобода» означає незалежність, державний суверенітет. Григорій Сковорода славив гетьмана Богдана Хмельницького за те, що виборював свободу для українського народу:

Що є свобода? Добро в ній яке?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.
О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!

В Україні від 2014 р. 21 листопада відзначають *День гідності та свободи* – свято, яким ушановують учасників громадянських рухів (Помаранчевої революції та Революції Гідності) за утвердження можливості громадян брати участь у суспільно-політичному житті країни, забезпечення їхніх політичних свобод.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

1750 року, бажаючи продовжити освіту, Григорій Сковорода відбув до Угорщини. Звідти він їздив до Відня, Будапешта, Братислави і в інші міста, де знайомився з ученими людьми, а володіючи мовами латинською, німецькою й розуміючи мову грецьку, вільно міг вести бесіду. Є звістки, що Сковорода вчився якийсь час в університеті в Галле; загалом же філософ пробув на чужині п'ять років.

Чверть століття мандрував філософ Україною. Якось, коли мислитель перебував у Харкові, до нього звернувся один вельможа:

– Чесний чоловіче! Чом не кинеш тинятися та не візьмешся за якусь поважну справу?

– Милостивий пане! – відповів Сковорода. – Світ подібний театру: щоб грати в ньому успішно і з похвалою, беруть ролі за здібністю. Актора не за значущість ролі, а за вдалу гру хвалять. Я довго про це думав і визнав, що не можу в театрі світу вдало виставити нікого іншого, як людину просту, безклопітну й усамітнену. Я цю роль вибрав і задоволений. Праця дає задоволення тільки при природженій схильності.

І справді, як свідчать сучасники, Сковорода тримався на відстані від вельможних осіб, великого товариства й чиновних знайомств. Він любив бути в малому колі людей, невимушено й одверто спілкуючись, не любив заводити розмови з незнайомцями, за винятком людей простих, з якими відчував себе найприємніше й найприродніше.

В. Шевчук. «Із вершин і низин»

Текст 2

ЖАБИ

Коли висохло озеро, жаби пострибали шукати собі нове житло. Нарешті усі загукали:

– Ох, яке величезне озеро! Буде воно нам довічним житлом! І стрибнули разом у нього.

– А я, – сказала одна з них, – вирішила жити в одному із джерел, що наповнюють ваше озеро. Онде бачу зарослий лісом горб, який посилає сюди багато струмків, сподіваюся знайти там для себе джерело.

– А навіщо, тітонько? – спитала молоденька жаба.

– А тому, голубонько моя, що струмочки можуть потекти в інший бік, а ваше озеро може так само висохнути. Джерело ж для мене завжди надійніше од калюжі.

Сила:

Всяка розкіш може зубожіти і висохнути, як озеро, лише чесне ремесло забезпечить непишне, але спокійне існування... Скільки багатіїв щодня стають жебраками. У цьому єдиним спасінням є ремесло.

...Найбідніші раби нерідко походять від предків, що жили в калюжі великих прибутків.

Григорій Сковорода

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Про кого в ньому йдеться? Що нового довідалися про героя оповіді? Як ці перекази характеризують історичного діяча, про якого довідалися на попередніх уроках етики?
2. Поділіться припущеннями, що спонукало Г. Сковороду впродовж життя відмовлятися від спокусливих пропозицій.
3. Які слова в переказі переконують, що Г. Сковорода передусім обстоював особисту свободу?
4. Як ви розумієте слова про те, що «світ подібний до театру: щоб грати в ньому успішно і з похвалою, беруть ролі за здібністю»? Яку роль обрав для себе Г. Сковорода? Як ця роль пов'язана зі свободою?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Доведіть, що поданий текст – байка. Стисло сформулюйте, про що цей твір.
2. Кого уособлено в образі жаб?
3. Що символізує озеро для жаб'ячого товариства?
4. Чому одна жаба вирішила оселитися в джерельному струмку?

Група 3

1. Прочитайте Текст 2. Яку життєву ситуацію поклав в основу свого твору Г. Сковорода? Яку моральну цінність утверджує філософ у цьому творі?
2. Чому, на думку мудрої жабки, не варто було переселятися в озеро?
3. Що, на думку філософа, є запорукою щасливого життя?
4. Доведіть, що байка спонукає до роздумів про свободу людини. Що, на думку Г. Сковороди, є передумовою цієї свободи?

Група 4

1. Прочитайте Тексти 1 та 2. Яка тема заторкнута в обох текстах?
2. Яка моральна цінність робить тексти суголосними? У чому виявляється свобода вибору для Г. Сковороди та героїв його байки?
3. Які слова з Тексту 1 передають ту саму думку, що й слова з байки: «лише чесне ремесло забезпечить непришнє, але спокійне існування»?
4. Чи маємо підстави вважати, що людина проста, безклопітна й усамітнена, якою прагнув бути Г. Сковорода, цінує свободу?

2. Спираючись на тексти, складіть перелік умов, дотримання яких допоможе зберегти людині відчуття свободи. Поділіться припущеннями про те, через що люди втрачають відчуття свободи.
3. Назвіть якості, що їх має виховувати в собі людина, щоб зберегти свободу.

Леся Українка.
1890 р.

Утвердженням ідеалів свободи просякнута творчість української поетеси **Лесі Українки (1871–1913)**. Лариса Петрівна Косач (справжнє ім'я мисткині) недаремно обрала собі саме таке творче ім'я. Вона завзято обстоювала самобутність української культури, прагнула розбудити в українцях відчуття національної гідності, згуртувати їх навколо ідеї розбудови незалежної держави. Основне своє завдання поетеса вбачала в тому, щоб спонукати земляків зруйнувати рабську покору, усвідомити цінність свободи – і особистої, і національної. Україну уявляла як Дім, фундаментом якого є культура, історія, мова, національна міфологія, традиції. Цей Дім, на думку Лесі, постане тоді, коли народ відчує потребу свободи людини, свободи слова, почне виборювати громадянські права, усвідомить свої

громадянські обов'язки. Думки Лесі Українки про свободу втілено в афоризмах: *Хто визволиться сам, той буде вільний, хто визволить кого, в неволю візьме; Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі;*

*Не поет, у кого думки не літають вільно в світі,
А заплутались навіки в золотії тонкі сіті...*

- Пригадайте твори Лесі Українки, які читали. У чому їхня неповторність? Поділіться припущеннями, що означає поняття «свобода творчості». Як думаєте, чи була вона притаманна поетесі?
- Поясніть один із крилатих висловів поетеси, який вважаєте суголосним своїм думкам.

Немає людини, яка б не любила свободу; але справедлива людина вимагає її для всіх, а несправедлива – лише для себе.

Чому свобода є основою моральності?

З уроків етики в 5 класі ви пам'ятаєте, що здатність людини в різноманітних життєвих ситуаціях робити вибір на користь добра визначає її моральність. Але щоб робити цей вибір, людина мусить чинити з власної волі, тобто мати свободу. Саме тому свобода людини є передумовою її моральності. Тож в етиці свобода – це можливість робити вибір відповідно до власних бажань, інтересів і мети. Ось чому свобода передбачає можливість вибору і відповідних йому дій.

Розвиток уявлень про свободу відбивають три її виміри: свобода волі, свобода дії та свобода творчості.

Свобода волі – це можливість самостійно обирати життєву мету, наміри, спосіб дії, керуючись моральними настановами і цінностями.

Свобода дії – можливість діяти без заборон у якій-небудь галузі.

Свобода творчості – право втілювати мрії і задуми, створюючи щось нове, оригінальне, чого не існувало раніше.

1. Чому свобода є основним принципом життя суспільства і держави?
2. У чому полягають зазначені на схемі вияви свободи?
3. Чому право на свободу закріплене в конституціях сучасних демократичних країн?
4. Чому нехтування принципом свободи перешкоджає суспільному поступові?

1. У чому цінність свободи?
2. У чому виявляється свобода? Наведіть приклади виявів свободи.
3. Чому свобода передбачає відповідальність за свої вчинки?
4. Чи є визнання правил обмеженням свободи?

5. Завершіть речення.
Я вільна людина, адже...

6. Роздивіться народну картину «Козак Мамай». У невеликому есе спробуйте пояснити її символічний зміст. Чому цю картину вважають уособленням волелюбності українських козаків?

1. Доповніть перелік того, що люблять діти у вашому класі.
2. На підставі чого ви можете сказати, що щось любите, а щось – ні?
3. Чи змінювався впродовж вашого життя перелік речей, занять, про які ви можете сказати, що любите їх? Як думаєте, чому?
4. Поділіться припущеннями, чи пов'язане почуття любові з внутрішнім світом людини. Чи можна навчитися любити?

Що означає любити?

Порадившись у загальному колі, ви склали перелік усього, що люблять учні вашого класу. Вас, напевно, здивувало, як багато людей, речей, явищ ми здатні любити. Зрозуміло, що в усіх наведених вами випадках вживання дієслова «любити» йдеться про різні почуття. Цю закономірність помітили ще давні греки, які були переконані, що існує кілька різновидів любові. Наприклад, «філію» вони визначали як любов-дружбу, «агапе» – як любов-співчуття.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Любити – відчувати глибоку відданість до кого-, чого-небудь; відчувати сердечну прихильність до іншої людини.

Любов є одним із почуттів – поряд із такими, як сум, радість, страх, образа тощо. Почуття дуже близькі до емоцій та настроїв, але на відміну від них завжди виникають щодо когось або чогось, а не ситуації загалом. *Мене засмучують твої слова* – це почуття, а *Мені сумно* – це емоція.

Про природу любові сперечаються багато століть. В одному мудреці дійшли згоди: здатність любити – виняткова властивість людини, завдяки якій ми цінуємо життя. Озирніться навколо себе. Вас оточує безліч предметів. Ви байдужі до них. Та варто вам натрапити поглядом на улюблену книжку або дрібничку, подаровану торік братом, квітку, яку виростили самі, чи улюблений шарф, що сплела вам на день народження бабуся, – і речі перестають бути просто речами. Пробуджуючи наші почуття й думки, вони й самі ніби оживають. І що досконалішим є об'єкт нашої любові, то загадковішою стає суть цього почуття. Людині зазвичай легко розповісти, чому вона любить ту або ту річ, музичний або літературний твір. Проте ми розгублюємося, відчуваючи брак слів, коли йдеться про рідний край, друзів, рідних. Учені-психологи, дослідники внутрішнього світу людини, встановили, що любов є вільним, таємничим, невимушеним і непередбачуваним почуттям. Досі не відомі випадки, щоб хтось відчув любов, зваживши на пораду або виконуючи наказ.

Утім кожен точно знає, що ті, кого ми любимо, або те, що ми любимо, є для нас найважливішим у житті. Так любов будує навколо людини її неповторний світ. Український філософ Григорій Сковорода визначав цю особливість любові словами: *Хіба не любов усе єднає, будує, творить подібно до того, як ворожість руйнує?*

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

Коли я говорю мовами людськими й янгольськими, та любови не маю, – то став я як мідь та дзвінка або бубон гудячий!

І коли маю дара пророкувати, і знаю всі таємниці й усе знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любови не маю, – то я ніщо!

І коли я роздам усі маєтки свої, і коли я віддам своє тіло на спалення, та любови не маю, – то пожитку не матиму жодного!

Любов довготерпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається, не поводитьсь нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить! Ніколи любов не перестає!

Біблія. Новий Завіт.

Перше послання апостола Павла до коринтян

Текст 2

Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять, приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінні. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з людьми. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, проходячи повз нас, казав: «Здрастуйте». І любив, коли дід одказував: «Дай Бог здрастувать». Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на заході сонця. Любив, їдучи на возі з луку, дивитися, лежачи, на зоряне небо. Любив засинати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів – у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду у присмерку, коли падають вони несподівано в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плода. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.

О. Довженко. «Зачарована Десна»

Текст 3

ЛЮБОВ ДО ХРИЗАНТЕМ

Один господар дуже любив хризантеми. Він засадив цими квітами садок і на догляд за ними витрачав увесь свій час. Хризантемам той господар приділяв набагато більше уваги, ніж господарству й родині. Суворе покарання чекало на кожного, хто завдавав квітнику щонайменшої, навіть ненавмисної, шкоди. Через пристрасть господаря до хризантем життя всіх мешканців маєтку стало нестерпним.

Якось молодий садівник ненавмисне зламав стебельце однієї квітки. Господар так розсердився, що ув'язнив хлопця. Про цей випадок довідався шанований у тому краї мудрець. Він вирішив покласти край пристрасті до хризантем, від якої потерпало чимало людей. Вночі мудрець прокрався в садок та зрізав геть усі квіти. Господар давно втратив міцний сон, тож, коли почув у квітнику шурхіт, схопився, взяв меч і вибіг надвір. Упізнавши мудреця, він вельми здивувався:

– Що ти тут робиш? Навіщо ти винищив мій квітник?

Мудрець спокійно відповів:

– Усяке зілля, коли його не прополювати, розростається.

Ти забув це, господарю.

Відтоді господар більше ніколи не вирощував хризантем.

Японська притча

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Звідки його взято? Чому Біблію вважають однією зі священних книг людства? Чи доводилося вам читати інші уривки з Біблії? Чи знаєте крилаті вислови біблійного походження? Наведіть приклади.
2. Виберіть із тексту слова, якими автор оцінює значення любові в порівнянні з іншими якостями.
3. Які чесноти втілено в любові?
4. Поясніть, як розумієте передостаннє речення тексту.

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Хто його автор? Що знаєте про цього митця?
2. Чи сподобалося вам те, як письменник розповів про все, що любив у дитинстві? Як ви думаєте, що відчував митець, коли писав ці рядки? Що з описаного Олександром Довженком любите і ви? А що видалося несподіваним?

3. Про любов до чого розповідає митець? Чи суголосна розповідь письменника з крилатим висловом «Щоб почуватися щасливим, треба любити повсякденні дрібниці»?
4. Доберіть назву до уривка, узагальнивши в ній, про яку любов ідеться.

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. До культурної спадщини якого народу належить цей текст? Чому притча називається «Любов до хризантем»? Чи йдеться в ній про любов як моральну цінність?
2. Чому мудрець так рішуче нагадав господареві про міру в почуттях?
3. Що, на вашу думку, допомагає людям керувати своїми почуттями?
4. Чого навчає ця притча?

Група 4

1. Прочитайте запропоновані тексти й коротко узагальніть, про яку любов ідеться в кожному?
2. Порівняйте Тексти 2 і 3. Чому пристрасть до хризантем не подібна до проявів любові, якими ділиться Олександр Довженко?
3. Виберіть у Тексті 2 підтвердження характеристик любові, що їх подано в уривкові з Біблії.
4. У яких рисах виявлялася пристрасть господаря до хризантем? Чому вони не сумісні з любов'ю як моральною цінністю?

2. Спираючись на тексти, поділіться в короткому есе міркуваннями про те, чому почуття любові робить людей щасливими.
3. Обміркуйте, що для людей важливіше: любити чи відчувати до себе любов інших.

Любити – це знаходити в щасті іншого своє власне.

Як виявляється любов у взаєминах?

Одним із виявів любові є *кохання* – почуття ніжності, сильного потягу та емоційної прихильності. Давно спостережено, що почуття кохання переживають люди різного віку. Стан людини, яка охоплена почуттям кохання, називають *закоханістю*. Цей стан супроводжується дуже різними емоціями – збентеженням, радістю, соромом, смутком тощо. Суперечливі емоції відчувають ті, хто вперше переживає закоханість.

У книжках, присвячених емоціям та поведінці, подають поради, як впоратися із сум'яттям почуттів, що супроводжують стан закоханості.

Психологи радять звертати увагу на особливості поведінки хлопців і дівчат у підлітковому віці, часто викладаючи їх у жартівливій формі. Це, однак, зовсім не означає, що хлопці й дівчата в шостому класі – дві окремі планети. Складність у тому, що через відмінності в поведінці і брак досвіду міжособистих взаємин хлопцям і дівчатам у цьому віці буває складно зрозуміти одне одного. Відтак між вами не завжди ладнається дружба.

Щоб порозумітися, дослухайтеся до порад:

- не варто поспішати з висновками про дивакуватість одне одного;
- бажано більше зосереджуватися на собі, своїх успіхах і невдачах;
- не потрібно надавати великого значення пустошам, адже вони здебільшого розраховані на зворотну реакцію: коли її немає, то й відпадає потреба дражнитися;
- почувши на свою адресу кпини, спробуйте відвернутися й сказати щось приємне своєму другові або подрузі;
- варто прагнути дружніх, товариських стосунків, а не суперництва.

1. З якими моральними цінностями пов'язана любов?
2. Наведіть приклади, що розкривають цей зв'язок.
3. У яких рисах виявляється любов? З якими рисами несумісна?
4. У яких вчинках та діях виявляється любов?

Т. Г. Шевченко.
Автопортрет.
1840 р.

У кожного народу впродовж історії склався свій образ ідеального втілення любові. Є він і в українців. Уперше повно відтворив його в поетичній формі Тарас Шевченко (1814–1861), чим неабияк вплинув на розвиток етичної думки в Україні. Тарасові Шевченку випало чимало випробувань, які поет описував у щоденнику: *Кріпацька неволя вкупі з великими злиднями, сирітство, сварка, бійка, тяжке і несправедливе катовання; пекло в родині і в хаті... брудна сорочка, дірява свитина; ноги босі; голова і влітку і зимою не прикрита... Голодовання і різки у дяка в школі; носіння відрами води на гору...* Найсокровеннішу любов через усе життя Тарас Шевченко проніс до своєї матері Катерини Якимівни:

*У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.*

Любов до матері співмірна, переконував поет, тільки з любов'ю до рідної землі. Цю любов Тарас Шевченко заповідав нащадкам:

*Свою Україну любіть.
Любіть її... во врем'я люте,
В остатню, тяжку минуту
За неї Господа моліть.*

- Які твори Т. Шевченка ви читали і вчили напам'ять? Продекламуйте улюблені Шевченкові рядки. Що, за свідченням вірша, любив Т. Шевченко?
- Поділіться припущеннями, чому вірші Т. Шевченка і сьогодні надихають українців обстоювати власну гідність та свободу рідної землі.

1. Чому любов є вищою моральною цінністю?
2. Чому любов визначають як почуття, що творить навколо людини її неповторний світ?
3. Чому люди прагнуть любові? Чому легше виявляти любов до того, що або кого добре знаємо?
4. Яка роль любові в духовному розвитку та самовдосконаленні?
5. Завершіть речення.
Найпереконливішим виявом любові я вважаю...

6. У невеликому есе поділіться міркуваннями з приводу індійського прислів'я «Життя без любові подібне до всохлого дерева, що росте на кам'янистому ґрунті».

1. Світлини яких щасливих моментів роздивляються діти?
2. Яку б фотографію ви запропонували на виставку від себе?
3. Чи можете про себе сказати, що почуваетесь щасливими? У які моменти життя ви відчуваєте це найгостріше?
4. Чи залежить відчуття щастя від самої людини? Які крилаті вислови про щастя пам'ятаєте з уроків етики в 5 класі?

Навіщо ми живемо?

Напевно, вам доводилося чути прислів'я: *Життя прожити – не поле перейти*. У ньому втілено одвічне питання про сенс життя. «Навіщо я живу?» – запитує себе людина, пригадуючи минуле або мріючи про майбутнє, розчарувавшись або розмірковуючи про важливий життєвий вибір. Більшість із вас, шановні шестикласники та шестикласниці, щоб відповісти на це запитання, замислиться про прийдешнє. Це й зрозуміло у вашому віці. Проте чи так мало ви знаєте про життя, щоб лише мріяти про нього? Не кваптеся відповідати.

Про сенс життя люди замислювалися завжди, хоча прийнятної для всіх відповіді на запитання «Навіщо ми живемо?» досі не знайдено. Узагальнивши пошуки сенсу життя, філософи втілили їх у настанові – бути щасливим. З уроків етики в 5 класі ви пам'ятаєте, що щастя витлумачують як цілковите задоволення життям, відчуття втіхи та радості. Але єдиного рецепта щастя, як ви вже знаєте, немає. Для когось щастя і, відповідно, сенс життя полягають у власному добробуті або добробуті родини. Інші щасливі, коли можуть прислужитися громаді, народові, тож сенс свого життя вбачають у безкорисливому служінні загальному благу. Чимало й таких, хто всі думки та вчинки спрямовує на досягнення успіху. Отже, кожна людина, обираючи собі мету, утверджується як особистість лише тоді, коли чинить відповідно до неї. Утім, розмірковуючи про сенс життя, варто дослухатися до думок інших. Щоб не помилитися, співвідносьмо свої роздуми з моральними настановами: *Багатійте добрими ділами; Кожен одержить нагороду за свій труд; Не будуйте дім свій на піску; Якою мірою міряєте, такою ж відміряться і вам.*

Дотримання цих правил допомагає уникати ситуацій, коли людина під тиском життєвих обставин починає оцінювати свої попередні прагнення, вчинки як дріб'язкові або й, взагалі, як хибні, через що відчувається розчарованою чи спустошеною.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

СУХЕ ЛИСТЯ

Один цар задля увічнення свого імені ось-ось мав відкрити новий сад. Нарешті всі роботи було завершено, і цар запросив гостей помилуватися красою свого саду. Всі були в захваті, кожен хвалив царя за гарний смак і тонке відчуття краси. Мовчав лише мудрець, схвалення якого особливо хотів почути володар.

– Що скажеш, любомудре? – не витримав цар. – Хіба не прекрасний цей сад? Не гідний моєї величі й слави?

Хвилину обмірковував філософ відповідь.

– Так, він гарний, – промовив задумливо. – Проте дивно, що я не бачу жодного сухого листка. Через те, що тут немає

сухого листя, сад видається мертвим. Напевно, твої слуги аж надто ретельно його замітали. Накажи, царю, принести трохи сухого листу.

Коли листя принесли й розкидали по доріжках і галявинах, вітер підхопив його і наповнив садок дивовижним шурхотом.

– Тепер усе гаразд! – сказав мудрець. – Садок став живим, і він чарівний.

Текст 2

ОПУДАЛО

Один щиглик мав прострелене крило. Деякий час він перебивався тим, що розгрібав у землі. Але незабаром настала зима.

Одного морозного ранку, вишукуючи в землі щось їстівне, щиглик побачив на полі опудало. Його солом'яне тіло було вбране в старий, проте ошатний костюм, великий гарбуз правив йому за голову, кукурудзяні зерна – за зуби, ніс був морквяний, а очі – горіхові.

– Як ся маєш, щиглику? – люб'язно запитало опудало.

– Нічого доброго, – зітхнув щиглик. – Я страшенно мерзну і не маю де сховатися, а про харч уже й не кажу. Весни, певно, мені не дочекатися.

– Не журися. Заховайся під мій піджак. Там суха й тепла солома.

Так завдяки солом'яному серцю опудала щиглик знову мав дім. Залишилася проблема з поживою. Одного дня, коли все довкола вкрила паморозь, опудало озвалося до щиглика привітним голосом:

– Щиглику, подзьобав би ти моїх зубів, – це пресмачні кукурудзяні зерна.

– Але ж тоді ти станеш щербатим.

– Пусте, справлятиму враження дуже мудрого.

Так опудало залишилося без зубів. Але воно було дуже щасливе, що зберегло життя свого маленького приятеля. Опудало всміхалося йому своїми горіховими очима.

За кілька днів настала черга на морквяний ніс.

– З'їж його. Ти навіть не уявляєш, скільки у моркві вітамінів, – промовило до щиглика опудало.

А ще трохи згодом така сама доля спіткала й горіхові очі.

– Не переживай за мене, мій щиглику, твої розповіді замінять мені очі, – сказало воно.

Врешті-решт опудало віддало щигликові свою гарбузову голову.

Коли настала весна, з опудала вже нічого не залишилося, але був живий щиглик, і в нього було достатньо сили, щоб злетіти в небесну блакить.

Текст 3

НАСІННЯ І ПЛОДИ

Одному юнакові наснилося, що він увійшов до великої крамниці. За прилавком стояв ангел.

– Що ви продаєте? – спитав юнак.

– Все, що бажаєте, – чемно відповів ангел.

Юнак почав перераховувати:

– Я хотів би покласти край усім війнам, хотів би справедливості для покривджених, терпимості та щедрості до чужинців, любові в родинах, праці для безробітних...і...

Ангел перервав його:

– Вибачте, пане, Ви мене не зрозуміли. Ми не продаємо плодів, а тільки насіння...

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Хто є героями оповіді? Якими їх уявляєте? На яких деталях у тексті ґрунтуються ваші уявлення?
2. Чого бракувало мудрецю в саду? Чому сухе листя, на його думку, зробило сад живим?
3. Чи погоджуєтеся ви з тим, що притча утверджує думку про повноту життя? Чому?
4. Як уявлення про «повноцінне життя» пов'язані із пошуком відповіді на запитання про його сенс? Чого навчає притча?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Хто є героями оповіді? Якими їх уявляєте? На яких деталях у тексті ґрунтуються ваші уявлення?
2. Чому опудало прихистило щиглика, пожертвувало зрештою частиною себе? Яка деталь у тексті свідчить, що вчинок його був щирим і великодушним?
3. Як ви думаєте, чи почувалося опудало щасливим, коли настала весна? У чому опудало вбачало сенс свого життя?
4. Чого навчає притча?

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Хто є героями оповіді? Якими їх уявляєте? На яких деталях у тексті ґрунтуються ваші уявлення?
2. Чи хотіли б ви потрапити до такої крамниці? Що би попросили?
3. Про які плоди і насіння говорить ангел? Чого навчає ця притча?
4. Назвіть якості, що від них, на вашу думку, залежить чи є змістовним життя людини.

Група 4

1. Прочитайте запропоновані тексти й коротко поясніть, яку думку утверджує кожен.
2. У чому вбачають сенс життя мудрець, опудало та ангел?
3. Чия позиція найбільшою мірою суголосна вашим уявленням про сенс життя?
4. Пофантазуйте, як далі житимуть герої оповідок, отримавши важливі життєві уроки.

2. Намалюйте ілюстрації до кожного з текстів та підпишіть малюнки настановами, які втілюють головну думку кожної.
3. Поділіться припущеннями, як моральні цінності допомагають людям знайти сенс життя.

Чому внутрішня гармонія є запорукою щасливого життя?

Садок у притчі «Сухе листя» – втілення цілісності людського буття в усьому його розмаїтті. Хоча кожна людина прагне щастя, проте ніхто не уникає тривоги, випробувань, утрат, розчарувань. Навіть якщо це не стосується людини безпосередньо, навколо в житті багато проявів зла. Що більше ви дізнаватиметеся про життя, то частіше натраплятимете на думку, яку українська поетеса Ліна Костенко втілила в афоризмі: *Життя – це божевільне ралі*.

У складні моменти люди спираються на моральні цінності: віру, надію, любов. Труднощі допомагають долати довіра, взаємодопомога, милосердя. Тож і в найтемніші часи є місце для світла й добра. Недарма кажуть: найтемніша пора – перед світанком. Здатність людини зосереджуватися на тому, що слугує їй опорою, живить її сподівання на краще, додає сил, називають *внутрішньою гармонією*.

Слово «гармонія» походить з грецької мови й означає злагоду, зв'язок, лад. У мистецтві гармонією називають

співзвучання, злагодженість. У буденному житті – це співмірність і впорядкованість цілого і частин. Коли говорять про внутрішню гармонію, мають на увазі рівновагу емоцій, почуттів, настроїв, думок. Стосовно людського життя вживають образний вислів *гармонія зі світом*, тобто узгодженість внутрішніх налаштувань людини із зовнішніми обставинами. Досягти внутрішньої гармонії та гармонії зі світом – це, певно, і є передумова щастя.

Побутує думка, що відчуття щастя, внутрішньої гармонії супроводжує людей успішних. Успіх – це позитивний результат діяльності, реалізація задумів, досягнення, визнання. Щоправда, відчуття успіху так само глибоко індивідуальне, як і загалом будь-які прояви внутрішнього світу людини. Щоб відчувати успіх, не варто порівнювати себе з іншими: порівнюйте себе сьогоднішніх із собою вчорашніми. За такого порівняння, успіхом виявляється навіть найменший поступ: учора не вміли, а сьогодні вміємо. Таке ставлення до успіхів – ознака внутрішньої гармонії і передумова відчувати себе щасливими щодня.

1. Які складники внутрішньої гармонії вважаєте найважливішими?
2. Обґрунтуйте свій вибір прикладами.
3. Від чого залежить здатність до внутрішньої гармонії більшою мірою – від вроджених здібностей, характеру, зусиль людини із самовдосконалення?
4. Чому серед складників поняття «внутрішня гармонія» не наведено «бути успішними»? Які умови внутрішньої гармонії ви додали б до схеми?

Конфуцій.
Портрет невідомого
автора. 1770 р.

Ідея внутрішньої гармонії глибоко вкорінена в традиціях народів Сходу. Щоб бути щасливим, уважали давньокитайські мудреці, треба жити в гармонії з природою і торувати життєвий шлях, не ремствуєчи на долю. Ці настанови втілює китайський філософ Конфуцій (551–479 до н. е). Його погляди становлять сутність вчення, названого *конфуціанством*. Мислитель навчав жити за принципом *Чого собі не бажаєш, того й не чини іншим* – відомим як «золоте правило моралі». Найважливіше в людському житті, – навчав Конфуцій, – самовдосконалення, усвідомлення мети і бажання її досягти. Філософ багато подорожував країною. Його шанували як великого мудреця, хоча він не вигадав нічого нового, а лише зібрав і записав давні перекази і настанови: *Учитися і не розмірковувати – даремна праця,*

розмірковувати та не вчитися – небезпека; Аніж каятися згодом, чи не краще бути розважливим спочатку; Якщо до самого себе будеш вимогливішим, ніж до інших, то уникнеш образ. Своє вчення Конфуцій виклав у формі розмов з учнями, які було зібрано в книжці «Бесіди та судження».

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, відшукайте цікаві факти про Конфуція. Які з них свідчать про те, що мислитель прагнув поширювати свої ідеї прикладом власного життя?
- Поясніть один із крилатих висловів філософа, який вважаєте суголосним своїм думкам.

1. Чому люди радіють, відчувають щастя та втіху від життя по-різному?
2. Що називають внутрішньою гармонією?
3. Складіть перелік умов, що допомагають досягти успіху. Від чого, на вашу думку, більшою мірою залежить успіх людини – від забезпечення сприятливих умов чи від самої людини?
4. Як пов'язані поняття «внутрішня гармонія» та «гармонія зі світом»? Який стан вважаєте важливішим? Що без чого не можливе?

5. Складіть речення, поєднавши в ньому слова *щастя, успіх, внутрішня гармонія, сенс життя*.

6. Намалюйте комікс із порадами, як навчитися радіти життю і почуватися щасливим, або складіть казку «Шлях до щастя».

Що означає бути справедливим?

1. Чим захоплені діти? Чи могли б усі охочі повболівати спостерігати за змаганням?
2. Чи було б справедливим, що малюк і молодші дівчатка не мали б змоги бачити, що відбувається на полі?
3. Який вихід знайшли діти? Чому цей малюнок вважають ілюстрацією принципу справедливості в суспільному житті?
4. Наведіть приклади, як у сучасному житті забезпечується справедливість.

Що таке справедливість?

Поняття «справедливість», як ви пам'ятаєте, споріднене зі словом «правда». Часом вони збігаються: коли кажуть, наприклад, *жити по правді, правда кривду переважить*. У цьому сенсі правда-справедливість є вищою моральною цінністю. Її витлумачують як досконалий лад у житті й людських відносинах, якого треба беззастережно дотримуватися, щоб у світі панувала злагода. Цю правду шукають герої казок, утверджують народні прислів'я: *Правда і з дна моря вирине, а неправда потоне; Шила в мішку не втаїш; Не шукай*

правди в інших, як у тебе її нема. Поняття правда (справедливість) у цьому значенні протистоїть кривді (несправедливості). Скривдити, тобто образити, – означає вчинити стосовно когось несправедливість.

Проте в буденному житті слово «правда» вживають передусім щодо відповідності наших слів реальності. З дитинства знаємо, що треба завжди *казати правду*, тобто не брехати, не перекручувати – не спотворювати своїми словами реальні події. Казати правду – це вияв справедливості. Так ми не вводимо в оману інших людей, а значить засвідчуємо повагу до їхньої гідності.

Зрештою, *правду* витлумачують і як *уявлення про дійсність*. У цьому сенсі правда безпосередньо стосується кожної людини. «Скільки людей, стільки уявлень, а отже й стільки правд!» – подумає хтось із вас. Проте ця власна (своя) правда, і власна (своя) справедливість є моральними лише тоді, коли спрямовані на досягнення згоди, взаєморозуміння, довіри.

Отже, справедливість – це якість, якою міряємо, тобто оцінюємо, людські відносини. Критерієм міри при цьому є правда. У давній арабській настанові втілене слушне спостереження: *Чотири речі визначають людину, вбираючи в себе все, що існує на світі, – це мудрість, стриманість, розум і справедливість... Правдивість, дотримання обов'язків, добрї вчинки належать до справедливості.*

Справедливість має сенс тільки у відносинах між людьми, у суспільстві. Вона визначає таке впорядкування життя, за якого досягається відповідність між діянням і віддякою, гідністю й винагородою.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

ХИТРЕНЬКА МИШКА

Мишка вже було приготувалася вийти зі своєї нірки, коли зауважила кота, що чатував назовні. Вона швиденько подалася назад і... запросила приятеля, аби разом рушити до кошिका, наповненого зерном.

– Я, звісно, пішла би й сама, – сказала вона, – але не можу позбавити себе приємності від такого милого товариства.

– Чудово, – відповів приятель. – Я піду з тобою. Гарзд, показуй дорогу.

– Я? – вигукнула здивовано мишка. – Я маю іти перша, коли тут така славна і вправна мишка, як ти? Нізащо. Тільки після тебе...

Приємно здивований такою пошаною, приятель вийшов із нірки перший і, звичайно, тут же потрапив у котячі пазури. Вполювавши здобич, кіт пішов собі геть.

Тепер мищі вже не було чого боятися і вона спокійно рушила до кошика.

Текст 2

ЗАВИДЮЩА СОВА

Якось сова побачила солов'я. Кожен, хто проходив, низько вклонявся йому. А цар приніс на золотій тарелі добірних зернят, щоб погодувати.

– За що це тобі від них така шана? – мовила сова до солов'я.

– Цареві дуже подобається мій спів, – скромно відповів той.

Слава солов'я не давала сові спокою. «Чим я гірша за нього?» – подумала вона. І що було сили й хисту заходилася виухкувати: «У-ух-у-ух! У-ух-у-ух!». Усі в палаці посхоплювались, не на жарт розгнівався і володар:

– Хто це сміє серед ночі ухкати в моєму палаці? Негайно знайдіть і приведіть його до мене!

Сову швидко спіймали й принесли до царя.

– Обскубти її! – коротко звелів цар.

Слуги запопадливо виконали накази й вижбурнули сову геть із царського палацу. Ледве жива добралася завидюща сова до темного лісу. Відтоді раз у раз розповідала вона папугам про пригоду, звинувачуючи у своїй недолі соловейка.

– Якби він тоді не потрапив мені на очі, мені й на думку не спало б хизуватися своїм голосом. А якби я не заспівала, ніхто мене не почув би, не зловив би й не обскуб! Отже соловей і винен!

Так і не вдалося папугам переконати завидющу сову, що у своєму соромі та ганьбі винна вона сама.

Індійська народна казка

Текст 3

ВОВК ТА ЯГНЯ

Вовк побачив, що Ягня п'є воду з річки, і хотів знайти якийсь слухний привід, щоб його з'їсти. Отже, хоч він стояв і вище за течією, але почав звинувачувати Ягня, що воно каламутить йому воду й не дає пити. Ягня відповіло, що воно п'є, торкаючись води тільки краєчками губ, і що, зрештою, воно, стоячи внизу, не може йому каламутити воду. Тоді Вовк зауважив: «Торік ти зневажило мого батька». «Мене тоді ще на світі не було», – відповіло Ягня. Але Вовк сказав йому: «Хоч як би ти виправдовувалось, я все одно тебе з'їм».

Байка доводить, що навіть справедливий захист не має сили для тих, хто заповзвся чинити кривду.

Давньогрецький байкар Езоп

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Хто є героями оповіді? Якими їх уявляєте? На яких деталях у тексті ґрунтуються ваші уявлення?
2. Чи мала друга мишка шанс урятуватися? Що б ви їй порадили?
3. Що означає вислів «аби досягти свого, ладен переступити через інших»? Чи є ставлення до інших, засноване на хитрості, справедливим?
4. Від слів «Вона швиденько подалася назад і...» складіть власну розповідь про пригоди мишки так, щоб вона нікого не скривдила. Яку думку утворює притча?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Хто є героями індійської казки? Якими їх уявляєте? На яких деталях у тексті ґрунтуються ваші уявлення?
2. Чому казка має таку назву?
3. Чи справедливо сова нарікала на солов'я?
4. Чому заздрість підштовхує до несправедливих учинків? Чого навчає казка?

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Хто є автором оповіді? Хто її герої? Якими їх уявляєте? Які почуття вони у вас викликають?
2. У чому причина суперечки між Вовком та Ягням? Чи справедливі претензії Вовка до Ягняти? Чому?
3. Якими рисами схарактеризували б Вовка?
4. Чи погоджуєтеся з висновком байки? Яку думку вона утворює?

Група 4

1. Прочитайте запропоновані тексти й коротко поясніть, яку думку утверджує кожен.
2. Про які прояви несправедливого ставлення до інших ідеться в текстах? У яких якостях вони втілені?
3. На підставі текстів витлумачте поняття «хитрість», «заздрість», «лицемірство», «наклеп», «підступ», «підлість».
4. Які чесноти протистоять моральним вадам, про які йдеться в текстах?

2. Намалюйте ілюстрації до кожного з текстів та підпишіть малюнки настановами, які втілюють головну думку кожної.

3. Чи погоджуєтеся з думкою, що бути справедливим чи ні – залежить тільки від кожного з нас? Сформулюйте кілька настанов, дотримання яких допоможе бути справедливими одне до одного.

Часто несправедливий той, хто чогось не робить, а не той, хто що-небудь робить не так.

Як досягати справедливості у взаєминах та суспільному житті?

Прагнення справедливості – одвічна людська мрія. Як завзято шукав справедливості головний герой народної казки «Про правду та кривду»! Існує безліч повчальних історій про те, як протидіяти несправедливому. В одній притчі ідеться про чоловіка, який і перед брамою пекла свято вірив, що там він помилково: «Я – порядна людина. За все життя не скоїв нічого лихого. Бачив, як одні кривдили інших, проте сам участі в цьому не брав. Був свідком, як люди робили неподобства і звинувачували в цьому одне одного. Я ж був вільний від спокус і не робив нічого. Ніколи». Та в пеклі, почувши цю розповідь, зауважили, що чоловік потрапив туди цілком заслужено.

Отже, сприяти справедливості – це протидіяти кривді правдивим словом, небайдужістю, вчинками.

Поняття «справедливість» застосовують і до суспільства загалом. У такому разі йдеться про **соціальну** справедливість. Соціально справедливим називають

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Соціальний – пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний.

такий устрій, за якого кожен отримує те, на що має право, за умови, що права інших також не порушено.

Тож справедливими вважають такі людські відносини, дії, вчинки, які відповідають моральним та правовим нормам демократичного суспільства. Люди завжди прагнули винайти принцип справедливого розподілу матеріальних благ – продуктів харчування, землі, житла тощо. Таких принципів є два: розподіляти блага порівну або відповідно до заслуг людей – наприклад, залежно від того, де і як вони працюють. У демократичних суспільствах застосовують обидва принципи. Виявом соціальної справедливості є забезпечення рівних прав і свобод громадян.

1. У чому виявляється справедливість у взаєминах між людьми?
2. Як досягти справедливості в суспільному житті?
3. Чи пов'язані зображені на схемі кола справедливості? У чому це виявляється?
4. Чи можна досягти справедливості в суспільному житті, якщо нехтувати цією цінністю у взаєминах із близькими? Чому?

Княгиня Ольга.
Скульптори І. Кавалерідзе, П. Сниткін.
1909–1911 рр.

В історії ідей трапляються випадки, коли конкретна людина стає їхнім уособленням, символічною постаттю. Її життя слугує взірцем і прикладом для нащадків. Такою постаттю в українській історії є княгиня Ольга. Їй судилося стати першою на наших землях жінкою – правителькою держави. Про неї пам'ятають як про розсудливу і мудру володарку. Розмірковуючи про обставини смерті свого чоловіка, князя Ігоря, Ольга вирішила встановити чіткі розміри данини для підлеглих земель. Княгиня відмовилася від воєн, усі справи з державами-сусідами залагоджувала мирними засобами, піклувалася про поширення освіти. Саме тому літопис назвав її наймудрішою серед людей. Згодом княгиню Ольгу, одну з перших християнок в Україні-Русі, було проголошено святою. «Вона предтеча християнської землі, як рання зірниця перед сонцем і як зоря перед світанком», – так схарактеризовано княгиню Ольгу в літописі «Повість минулих літ».

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про цікаві факти із життя княгині Ольги.
- Чому життя цієї історичної особи є прикладом для утвердження ідеї про рівність жінок і чоловіків? Як ця ідея пов'язана із соціальною справедливістю?

1. Як справедливість пов'язана з іншими моральними цінностями?
2. Чи можна обстоювати справедливість силою? Чому?
3. У яких чеснотах виявляється справедливість?
4. Як забезпечується справедливість у суспільному житті?

5. Висловтеся з приводу проявів несправедливості в сучасному житті (у школі, родині, громадських місцях, міждержавних взаєминах тощо), побудувавши висловлювання за поданими початками речень:

Прикладом несправедливості я вважаю...

Щоб протидіяти несправедливості в цій ситуації, треба ...

6. Знайдіть в інтернеті та роздивіться скульптурне зображення давньогрецької богині справедливості і правосуддя Феміди. Поясніть, що означають терези в її руці. Намалюйте свою емблему справедливого суспільного життя.

Урок 8

Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли

ГОРА МОРАЛЬНОГО ДОСВІДУ

2. Один учений мав у кабінеті великий годинник, який голосно вибивав час. «Це вам не заважає?» – запитав студент. «Ні, – відповів мудрець. – Я щоразу запитую себе, що зробив за годину, яка минула».

1. Що означає вислів «марнувати час»?

2. Як вважаєте, хто більше встигає: той, хто поспішає, чи той, хто цінує час?

3. Чому багато людей вважає, що, марнуючи час, ми марнуємо життя?

4. Як пов'язане вміння цінувати час із поняттям «сенс життя»?

5. Яку думку утверджує оповідка? (10 балів – по 2 бали за кожну переконливу відповідь)

1.

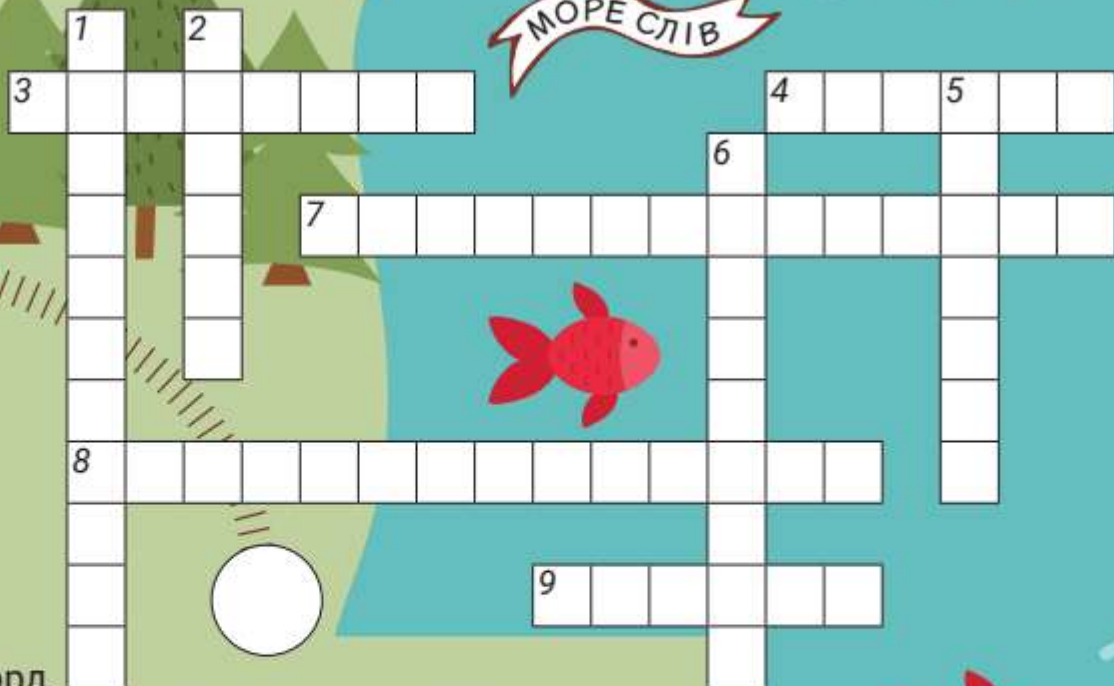

1. Кого зображено на портретах?

2. Назвіть імена інших осіб, згаданих в уроках теми, та наведіть по одній моральній настанові, втіленій у крилатому вислові (8 балів – 1 бал за правильні підписи до портретів і по 1 балу за кожне назване ім'я та приклад настанови)

МОРЕ СЛІВ

3. Розв'яжіть кросворд.
(18 балів – по 2 бали за кожне відгадане слово)

1. Удавана (неправдива) доброчесність. 2. Те, що відповідає дійсності. 3. Якість характеру людини, яка діє непрямими, обманними шляхами. 4. Неправдиві звинувачення. 5. Нещире вихваляння кого-небудь; підлабузництво. 6. Якість характеру людини, чиї вчинки та слова не відповідають справжнім намірам. 7. Якість людини, сповненої добрими, благородними почуттями. 8. Неупереджене (правдиве) ставлення до кого-небудь або чого-небудь; людські відносини, що ґрунтуються на моральних засадах. 9. Несправедливість.

ОЗЕРО ПРАВДИ

4. Допишіть речення, навівши 6 прикладів.
(12 балів – по 2 бали за кожен приклад)

Справедлива людина ніколи не...

ГАЙ МУДРИХ ІДЕЙ

ОЦІНІТЬ СЕБЕ: суму балів, яку ви набрали, виконуючи завдання, поділіть на 4.

ВІТАЄМО! ПОПЕРЕДУ НОВІ ВЕРШИНИ НА ШЛЯХУ ДО ДОСКОНАЛИХ ВЗАЄМИН!

ЕТИЧНІ НОРМИ В ПРАВАХ ДИТИНИ

Урок 9

Як не втратити гідність?

1. Якими справами перейняті персонажі малюнка? Чи траплялося вам спостерігати подібні ситуації в реальному житті?
2. Про кого з персонажів малюнка можна сказати, що вони виявили повагу до гідності інших? Поясніть, у чому це виявляється.
3. Чи може людина втратити гідність? Коли це трапляється?
4. Доповніть речення: *Щоб не втратити гідність, варто...*

Як в етиці витлумачують поняття «гідність»?

Поняття, винесене в назву параграфу, не є для вас новим. На уроках етики в 5 класі ви дізналися, що воно має кілька значень. По-перше, гідністю називають усвідомлення людиною своєї цінності. Ми народилися людьми, і вже це визначає нашу цінність. Тож усі люди рівні у своїй гідності.

По-друге, гідність – це сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості людини. У цьому значенні поняття «гідність» близьке до поняття «честь». Людина, якій властиві чесність, доброта, сумлінність, ввічливість тощо, гідна поваги.

Почуття власної гідності спонукає людину чинити так, аби її поважали інші. Саме це почуття – передумова нашого душевного комфорту, внутрішньої гармонії. Про важливість цього відчуття міркували ще давньогрецькі філософи: *Не того шкода, що людина народилася і померла, що вона втратила гроші, будинки, майно: все це не належить їй. Але шкода, якщо людина втрачає свою справжню цінність – гідність.*

Отже, поняття гідності передбачає, що, з одного боку, усі люди повинні мати рівні можливості для забезпечення гідного життя, а з іншого – щоб бути гідними поваги, люди мають жити відповідно до золотого правила моралі: не чинити іншим того, чого собі не бажають. Якщо ми прагнемо поваги до власної гідності, мусимо завжди пам'ятати про гідність інших людей.

Часом трапляється, що хтось принижує гідність інших. Найпоширенішими прикладами таких ситуацій є *знецінення*. Проте навіть ваш досвід багатий на приклади, коли і найбрутальніша людина на когось несамовито кричить, а комусь – у такій же ситуації – робить чемне зауваження. Чому так відбувається? Бо принижують тих, хто дозволяє так із собою чинити. Єдиний вихід – не дозволяти ображати іншим свою гідність. Її треба захищати. Насамперед, варто собі повсякчас нагадувати: я анітрохи не гірший / не гірша за інших. Важлива і манера поведінки: доброзичливість, спокій, витримка, відсутність запопадливості. А ще – почуття власної гідності не дозволяє, аби в нашій присутності принижували інших.

Текст 1

ЛЕБІДЬ І ГУСИ

На ставі пишно Лебедь плив,
А Гуси сірії край його поринали.
«Хіба оцей біляк вас з глузду звів? –
Один Гусак загомонів, –
Чого ви, братця, так баньки повитріщали?
Ми попеласті всі, а він один між нас
Своє пиндючить пір'я біле.
Коли б ви тільки захотіли,
Щоб разом, стало бить, вся беседа взялась,
Ми б панича сього якраз перемастили».
І завелась на ставі геркотня,
Гусине діло закипіло:
Таскають, грязь і глей зо дна
Да мажуть Лебеда, щоб пір'я посіріло.
Обмазали кругом – і трохи галас стих;
А Лебедь плись на дно – і випурнув як сніг.

Євген Гребінка

Текст 2

Кеті сиділа на великому камені, що лежав на осонні перед фермерською садибою. Дівчинка міркувала... Кеті була тихої вдачі. Вона ніколи нікому не звіряла свої заповітні думки. Друзів у неї не було...

Мати вважала дочку дивачкою, і дитина з гіркотою відчувала її ставлення. Батько Кеті, фермер, зовсім поринув у господарчі справи і мало цікавився своєю одиначкою. Тож Кеті зростала самотою...

Але того теплого літнього вечора Кеті, споглядаючи кукурудзяні поля, глибоко зітхала. Як чудово було б погратися з тими дівчатками отам, на привіллі... Вони бігають, пустують, сміються... їм так весело! Аж ось діти підходять ближче, ще ближче... а може, вони запросять і її до свого гурту? О лелечко! Дівчатка підійшли... аби лиш поглузувати з неї. Кеті виразно почула, як пролунало її ім'я, але не справжнє, а прізвисько, котрим вони часто дражнили її: «Дурка-Кеті»!

У неї аж серце краялось, та що вдієш? Втекти до будинку? Але тоді з неї ще більше глузуватимуть. Бідолашка,

напевно ж, це не вперше почуваєшся такою покинутою, гіршою від інших дітей...

На горищі Кеті трохи заспокоїлась і зібралася з думками. Скоро вона зійде вниз і розкаже матері, що просто сиділа на камені у дворі й міркувала про всяку всячину, а зараз не зволікаючи візьметься до роботи. Тоді мати напевно зрозуміє: вона ж бо не ледащо, а тільки їй конче потрібно було спокійно обміркувати деякі важливі справи. А згодом, коли розноситиме замовникам яйця, вона купить у селі для матері подарунок – чудесного срібного наперстка (її заощаджень якраз вистачить).

Анна Франк. «Кеті»

Текст 3

Якось мудрець запитав у свого сина, чи прагнув він хоч коли-небудь почути те, що не може бути почутим, побачити те, що не може бути побаченим, пізнати те, що не може бути пізнаним. Потім він попросив хлопчика принести плід інжиру.

– Ось він, батьку.

– Розділи його навпіл. Що ти бачиш усередині?

– Декілька дрібних насінин, батьку.

– Розділи одну з них.

– Ось, я розділив її.

– Що ти бачиш там?

– Нічого, батьку.

– Мій сину, саме це невидиме ніщо і є суть величезного інжирного дерева. Вір, що ця невловима суть є у всьому, що існує. Вона є душа.

Індійська притча

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Хто є його автором? Які герої байки? Якими їх уявляєте? На яких деталях у тексті ґрунтуються ваші уявлення?
2. Навіщо Гуси вирішили обмастити Лебедя брудом?
3. Що означає вислів «облити брудом»? Чому наклеп, оббріхування, цькування є проявами несправедливого ставлення до людини?
4. Чи втратив Лебідь гідність через те, що Гуси спробували його принизити і закидати брудом? Яку думку утверджує байка?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Хто є його авторкою? Стисло перекажіть ситуацію, у якій опинилася Кеті.
2. Чи заслуговувала Кеті на таке ставлення до себе інших?
3. Чим ви можете пояснити, що люди часто принижують інших?
4. Що, по-вашому, потрібно, аби уникнути ситуації, у якій опинилася Кеті?

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Хто є героями індійської притчі? Якими їх уявляєте? Які почуття вони у вас викликають?
2. Як у притчі пояснено ідею людської гідності?
3. Чому людська гідність стосується внутрішнього світу людини?
4. Чому уявлення про те, що є гідним, кожен визначає для себе сам?

Група 4

1. Прочитайте запропоновані тексти й коротко поясніть, яку думку утверджує кожен.
2. Про які прояви приниження гідності йдеться в текстах?
3. Пригадайте випадок, коли самі опинялися в подібних ситуаціях. Що тоді відчували?
4. Як розумієте настанову «Кожна людина гідна поваги»? Як її реалізувати?

2. Намалюйте ілюстрації до текстів 1, 2 і 3 та підпишіть малюнки настановами, які втілюють головну думку кожної.
3. Укладіть перелік правил для свого класу, аби уникати ситуацій приниження гідності одне одного.

Найголовніше в людині – те, чого не можна торкнутися рукою, чого не можна побачити очима, не можна зважити й виміряти. Ось чому не варто поспішати зі зневагою та осудом.

Чому поняття «людська гідність» є основою законів сучасного суспільства?

Щоб розрізнити значення поняття «гідність», про які йшлося вище, часто разом з ним уживають прикметники або «людська», або «особиста» («власна»). Перший прикметник підкреслює цінність кожної людини як частини людства, а другий – персональну цінність.

Людська гідність як уособлення сутності людини є основою природного права, тобто права, дарованого від народження. Аби залишатися людиною, будь-хто з нас повинен не лише мати право на збереження власної гідності, а й пова-

Дискримінація – обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою або національною належністю, політичними чи релігійними переконаннями.

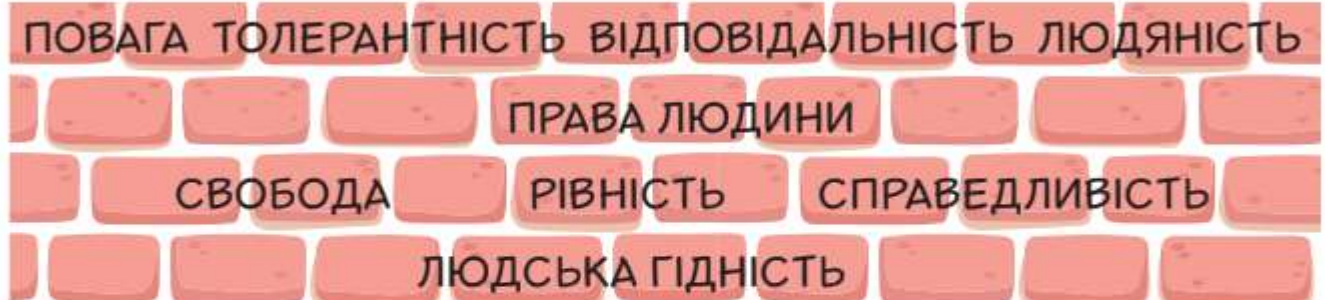
жати гідність інших людей. Це досягається, зокрема, усвідомленням не тільки своїх прав, а й обов'язків.

Крізь призму людської гідності розглядають такі цінності, як свобода, справедливість і рівність. Вона є основою для визначення і за-

безпечення прав людини. Тож коли говорять про права людини, мають на увазі створення умов і можливостей, що захищають від приниження людської гідності.

Упродовж історії людство стикалося з різноманітними обмеженнями або позбавленням прав певних груп людей. Проявом приниження людської гідності є різні форми дискримінації. Крайнім виявом зневаження людської гідності є так зване *розлюднення* – свідомо відмова вбачати в представниках якоїсь групи людські риси, заперечення чи применшення належності їх до людського роду, що призводить до виправдання не застосовувати до них поняття «права людини».

Гідність кожної людини захищають норми права. У Конституції України, зокрема, є стаття, яка гарантує, що кожен має право на повагу його гідності. Забезпеченню цієї статті слугують закони.

1. У якому понятті окреслено моральну настанову *кожна людина гідна поваги*?
2. Що означає «бути гідним поваги»?
3. У чому виявляється зв'язок людської гідності та прав людини?
4. Які цінності дають змогу забезпечувати гідність кожної людини?
5. У яких якостях втілюється повага до людської гідності?
6. Чи має слушність думка, що людина може бути щасливою тільки тоді, коли відчуває повагу до себе?

Анна Франк.
1941 р.

Не задля слави і визнання, а щоб зберегти свою людську гідність узялася писати щоденник Анна Франк (1929–1945) – єврейська дівчинка-підліток, яка разом із родиною змушена була впродовж двох років переховуватися на горищі від переслідувань нацистів. У 1933 р. її родина втекла від нацистського режиму до Амстердама. Та коли Нідерланди було окуповано, для сім'ї Анни стало небезпечно й там. 25 місяців Анна, рятуючись у сховку, вела щоденник у листах до вигаданої подруги Кітті. З часом притулок викрили, Анну та її рідних відправили до концтабору, де вона й загинула. Перший запис у щоденнику Анна зробила в день свого народження, 12 черв-

ня 1942 р., коли їй виповнилося 13 років. Останній – 1 серпня 1944 р. Її історія та щоденник стали свідченням злочинів проти людяності, страждань жертв геноциду єврейського народу в роки Другої світової війни. *Все наше життя було наповнене страхом* – так за Анною Франк можна описати умови, коли цілковито зневажено людську гідність.

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про долю «Щоденника» Анни Франк.
- Як ви розумієте поняття «знецінення особистості», «розлюднення»? Якими небезпеками для людства загрожують дії, втілені в цих поняттях?

1. Що таке гідність? З якими цінностями пов'язане поняття «гідність»?
2. Чому кожна людина гідна поваги? У чому ми всі рівні, а в чому – різні?
3. Які риси характеру можуть допомогти людині не втратити гідність?
4. Як забезпечується повага до людської гідності в сучасному суспільстві?

5. Складіть речення зі словами *гідний, шановний, високоповажаний*. Які з них є етикетними й уживаються у звертаннях? Чому вони увійшли до мовного етикету?

6. Розпитайте в батьків чи інших дорослих, як вони розуміють поняття людської гідності. Розкажіть їм, про що ви дізналися на уроці та поділіться своїми думками та почуттями. Перекажіть зміст розмови письмово, надавши оповіді форми щоденникового запису.

У чому полягають права дитини?

1. Як ви розумієте поняття «права людини»? Чи поширюються ці права на дітей?
2. Як ви думаєте, чому виникла потреба серед прав людини виокремити положення, які стосуються дітей?
3. Скориставшись малюнком, наведіть приклади прав дитини. Якими малюнками можна доповнити стенд, що його оформлюють діти?
4. Поділіться припущеннями, хто або що забезпечують дотримання прав дитини.

Що таке права людини та якими є основні права дитини?

Права людини – це можливості (свободи) та справедливі умови задоволення людиною своїх потреб. Як ви вже знаєте, усвідомлення людиною своїх потреб змінювалося впродовж історії. Тож поняття «гідні умови життя людини» розвивалося з поступом людства.

Сучасне його розуміння втілено в «Загальній декларації прав людини», ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Декларація – офіційний документ, у якому викладено засади та програмні положення якоїсь організації.

Конвенція – договір між державами з якогось спеціального питання.

10 грудня 1948 р. Перша стаття цього міжнародного документа проголошує: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю й повинні діяти один щодо іншого в дусі братерства».

Проголошені права людини передбачають можливість для всіх людей розвивати і використовувати свої людські й моральні якості, інтелект, таланти.

Права людини, що захищаються міжнародними документами і законами нашої держави, ґрунтуються на моральних нормах і цінностях: справедливості, рівності, повазі до людської гідності. Країна, яка підтримує міжнародні документи про права людини, бере на себе зобов'язання забезпечити такі права для всіх людей на своїй території. Права людини в Україні закріплені в Конституції нашої держави.

Права дитини в загальних рисах є такими самими, що і в дорослих. Щоправда, діти частіше відчувають образу та несправедливість, оскільки вони є слабшими й беззахисними. Тому ООН було складено і проголошено спеціальну **Декларацію прав дитини (1959)** і ухвалено міжнародну **Конвенцію про права дитини (1989)**. Відповідно до статті 1 цієї Конвенції, дитиною є кожна людина, доки не досягне 18-річного віку.

Права дитини – це певні спеціальні можливості, яких потребує людина віком до 18 років для життя і досягнення зрілості. Кожна дитина, незалежно від раси, статі, мови, релігії, національності, майнового стану, стану здоров'я, має рівні права з усіма іншими дітьми.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості та загального миру; і

беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону...

Генеральна Асамблея

проголошує цю Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди ... прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів ...

Із Загальної Декларації прав людини

Текст 2

Дитина має право на особливий захист і турботу, якісну їжу, житло й медичну допомогу.

Дитина з фізичними та розумовими вадами має право на спеціальну допомогу та турботу.

Дитина має право на любов і розуміння в сім'ї. Має право ходити до школи та розвивати свої здібності.

Дитина має право на освіту, яка має бути спрямована на розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей у найповнішому обсязі, на підготовку до свідомого життя в суспільстві.

Дитина має право у складних обставинах на першочерговий захист і допомогу.

Дитину не можна примушувати до важкої праці і піддавати жорстокому поводженню.

Дитині не можна виносити смертний вирок або карати її довічним ув'язненням.

З Конвенції про права дитини

Текст 3

СВІЧЕЧКА БУКВИ «І»

Хай це можливо і не найсуттєвіше
але ти дитино
покликана захищати своїми долоньками

крихітну свічечку букви «ї»
а також
втягнувшись на пальчиках
оберігати місячний серпик
букви «є»
що зрізаний з неба
разом із ниточкою

але затям собі
що колись
можуть настати і такі часи
коли нашої мови
не буде пам'ятати
навіть найменший
соловейко

бо кажуть дитино
що мова наша – солов'їна
гарно кажуть

тому не можна покладатися
тільки на солов'їв
дитино.

Іван Малкович

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Тексти 1 та 2. З яких міжнародних документів їх узято?
2. Як у Тексті 1 пояснено причину ухвалення документа, уривком з якого він є?
3. На кого покладено обов'язок втілювати положення документа в життя?
4. Доведіть, що положення документа, уривки з якого наведені в Тексті 2, ґрунтуються на документі, цитованому в Тексті 1.

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. З якого міжнародного документа його взято?
2. Чому виникла потреба ухвалювати документ, уривки з якого наведено?
3. Про які права дитини йдеться в поданих уривках?
4. Наведіть приклади реалізації зазначених прав у вашому житті.

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Хто є його автором? Про що йдеться у вірші?
2. Про яке право дитини розмірковує автор поезії?
3. Чи пов'язане це право з обов'язком? Що це за обов'язок?
4. Наведіть приклади зв'язку між іншими правами дитини та обов'язками, що з них випливають.

Група 4

1. Прочитайте запропоновані тексти й коротко поясніть, яка думка їх поєднує.

2. Доведіть на підставі уривків з міжнародних документів про права людини, що автор поезії своїм звертанням до дітей виявляє високу повагу до них.
3. Чи маємо підстави вважати право на рідну мову одним із прав дитини? Поміркуйте, у чому це право виявляється.
4. Як пов'язані слова з вірша «...але зятям собі, що колись можуть настати і такі часи, коли нашої мови не буде пам'ятати навіть найменший соловейко» з обов'язком перед рідною мовою?

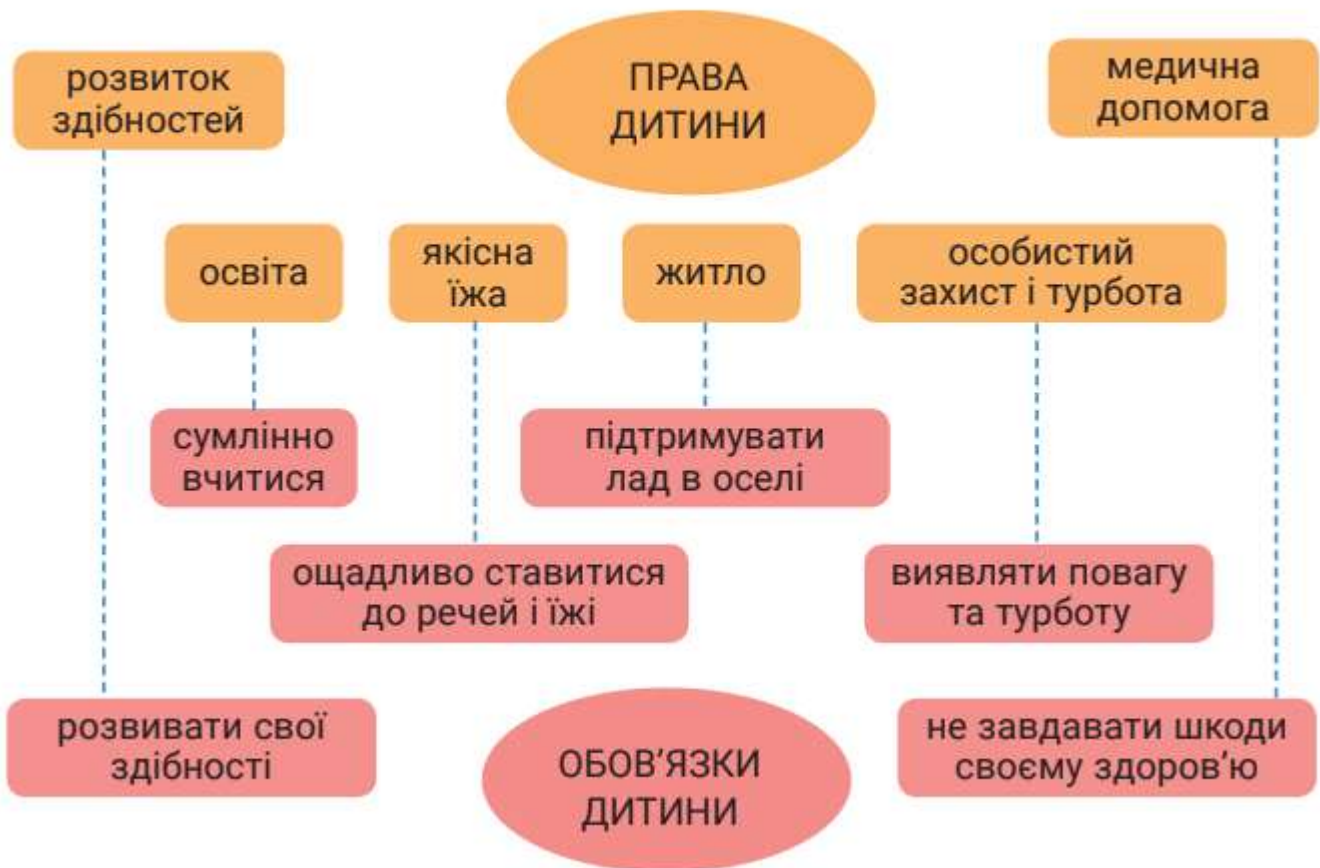
2. Укладіть схему «Права та обов'язки дитини», дібравши до кожного з прав, які обговорювали, приклад пов'язаних із ним обов'язків.
3. Обміняйтеся думками про те, коли ви почали усвідомлювати свої обов'язки щодо різних малих і великих суспільних груп, до яких належите.

Як пов'язані права дитини та обов'язки?

Міжнародні документи надають дітям та дорослим багато прав, проте нам дозволено далеко не все. Реалізуючи свої права, не можна діяти всупереч потребам інших. Права передбачають і певні обов'язки. Наприклад: кожна дитина має право на освіту і обов'язок – ходити до школи; кожна дитина має право на медичну допомогу і обов'язок – турбуватися про своє здоров'я.

У найрізноманітніших життєвих ситуаціях нам часто доводиться обирати між «хочу» і «треба». Підкоряючись певним вимогам, виконуючи різноманітні завдання, ми прагнемо досягти *належного* (бажаного, такого, як треба). Усвідомлення таких вимог та практичних завдань називають *обов'язком*.

Ті обов'язки, про які ви щойно говорили, є здебільшого вашими буденними справами. Це ваші власні, особисті обов'язки. Ви вже знаєте, що в етиці слово «обов'язок» вживають в іншому значенні. Ідеться про так званий *моральний обов'язок*, який витлумачують як усвідомлення людиною своєї відповідальності за втілення моральних приписів. Характер морального зобов'язання має, наприклад, золоте правило моралі. Якщо буденні обов'язки (шкільні, професійні, сімейні тощо) до людини висувають інші, то моральні обов'язки кожен визначає для себе сам.

1. Як пов'язані права дитини між собою?
2. Якими правами можна доповнити схему?
3. Чому немає прав без обов'язків?
4. Наведіть приклади власних дій та вчинків, які свідчать про виконання вами своїх обов'язків.

ЛЮДИ ТА ІДЕЇ

I. I. Огієнко. 1926 р.

Справою честі вважав обстоювання прав українського народу Іван Огієнко (1882–1972) – відомий мовознавець, дослідник історії української культури та церкви, професор, а згодом митрополит. Йому випало бути учасником Української революції (1917–1921), коли в складних політичних умовах українці виборювали право на власну державу. Іван Огієнко працював міністром освіти в одному з українських урядів, докладав зусиль для розбудови української школи – аби забезпечити право на освіту, яке тоді було недосяжним для більшості населення України. Провідною ідеєю, яку намагався втілити в життя, була ідея націо-

нальної школи, тобто такої, навчання в якій відбувається рідною мовою. Розуміючи, що забезпечити право дітей на освіту рідною мовою – завдання держави, Іван Огієнко водночас був переконаний, що це право накладає на громадян і певні обов'язки. Сутність цих обов'язків він виклав у книжці «Наука про рідномовні обов'язки». Настанови Івана Огієнка не втратили значення і сьогодні: *Мова – це серце народу: гине мова – гине народ; Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ; Стан літературної мови – то ступінь культурного розвитку народу.*

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про працю Івана Огієнка на ниві української культури.
- Що можуть робити діти, аби виконати обов'язок перед рідною мовою?

*Твоє право закінчується там,
де починається право твого сусіда.*

1. Що таке права людини? Чому про них потрібно знати?
2. Які міжнародні документи визначають права людини та права дитини?
3. Які особливості притаманні правам дитини?
4. До яких наслідків у суспільному житті призводить нехтування правами людини? Як обстоювати свої права?

5. Складіть коротке повідомлення з відповідей на подані запитання: 1. Перелічіть свої обов'язки. Хто для вас їх визначив? 2. Чи з'являються у вас із дорослішанням нові обов'язки? Наведіть приклад. 3. Як ви ставитеся до своїх обов'язків?

Вільно рухаючись по класу, обмінюйтеся інформацією з якомога більшою кількістю однокласників. У загальному колі обміняйтеся враженнями про те, що нового довідалися одне про одного.

6. Розпитайте в батьків чи інших дорослих, як змінилися впродовж їхнього життя уявлення про права дитини. Поділіться міркуваннями про те, що з почутого вразило, в есе «Що було звичайним у житті дітей 20, 30, 50 років тому». Зробіть висновок про розвиток уявлень про права дитини і зміни, із цим пов'язані.

Що означає бути дорослим і самостійним?

1. Якими справами перейняті зображені діти? Чи можна вважати ці справи їхніми обов'язками?
2. Чому діти мають обов'язки? Хто їх визначає?
3. Чи змінювалися обов'язки дітей впродовж історії людства?
4. Як це пов'язано з розвитком уявлень про права дитини?

Що означає «ухвалювати рішення»?

Ви пам'ятаєте з 5 класу про спостереження, утілене у твердженні «Людина є тим, що вона робить». Поведінку людини становить сукупність її вчинків.

Учинки є дією, що відбулася. Але вони не обмежуються моментом, коли їх зроблено. Нерідко вчинкам передують розмірковування: «хочу – не хочу», «треба», «навіщо»,

«як». Крім того, вчинки мають «продовження»: реакцію інших людей. Саме тому вчинок ніби розпадається на кілька етапів. Першим етапом учинку є *мотив*. Іншими словами те, що спонукає нас до нього (мотив відповідає на запитання «Навіщо?»). Другий етап – *план дії* (запитання «Як?»). Наступний етап – сама *дія*. І, зрештою, вчинок оцінюють за його *наслідками*. Щоб оцінити вчинок, треба зважати на всі його етапи.

Причиною прикрощів у людських взаєминах часто є невміння обмірковувати наслідки своїх вчинків та керувати собою. Охоплені роздратуванням, почуваючись ображеними, люди не здатні до поміркованих учинків. Недарма кажуть: «Лиха іскра і поле спалить, і сама пропаде». Емоції, переживання, почуття – це наші реакції на світ. Уміння керувати собою означає не притлумлювати своїх емоцій, а розуміти їх.

У житті нам часто доводиться обирати між кількома варіантами розвитку ситуації, зумовленими наслідками вчинків. Передбачені наслідки спонукають вибирати, як діяти. Власне, цей внутрішній вибір є одним із механізмів нашої поведінки. Коли людина зробила вибір, вона ухвалює рішення діяти. Саме в цьому випадку маємо підстави говорити, що вчинки є усвідомленими.

Зробити вибір і ухвалити рішення – не завжди проста справа навіть щодо буденних ситуацій. В етиці відома притча про віслючка, який не зміг обрати, з якої копиці сіна почати їсти (обидві-бо виглядали однаковими!) і, зрештою, залишився голодним. У мові відомий вислів *муки вибору*. Щоб полегшити цей вибір, люди спираються на правила, моральні настанови. У цьому й полягає значення моральних цінностей як орієнтирів у поведінці та вчинках.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

Коли Миколі минуло вісім років, він познайомився зі своїм троюрідним братом Михайлом Старицьким. Микола й Михайло одразу відчули взаємну приязнь і розуміння один одного. Чого тільки не пережили разом брати в дитинстві! Потайки, мов чіпкі мавпи, вилазили на височенні дерева. На

Івана Купайла разом із сільськими дітьми стрибали через вогонь. Сховавшись у човні посеред високого очерету, підглядали, як бавляться біля води сільські хлопці та дівчата. Кожен із братів вибрав собі красуню із сільських дівчат, і обидва на святах намагались опинитися ближче до своєї обраниці. А дівчина, взявшись за руки з ковалем, навіть гадки не мала про те, що закоханий хлопчик із розпашілими щокми та завмерлим серцем спостерігає за нею з-за кущів і милується тим, як вона стрибає через вогонь, побрязкуючи червоним намистом, і весело верещить од жаху й радості. Якось за красунею стрибнув і Микола, та ледве не обгорів! Але був щасливий і довго про те згадував.

Любили друзі мріяти про майбутнє, лежачи в степу, під зоряним небом, коли ковила нахиляється й затуляє обличчя, а місяць крізь примружені очі малює дивовижні картини.

За Н. Королюк

Текст 2

Перед кінцем другого півріччя, коли Іван Франко навчався в другому класі, учитель запитав, хто хоче добровільно декламувати на екзамені. Іван піднявся з останньої «ослячої» лави і сказав, що декламуватиме вірш «Кіт з'їв сало». «А звідки ти цей вірш знаєш?» – спитав учитель. На що Франко відповів: «Я тепер перечитав читанку для четвертого класу, там цей вірш уміщений». Учитель наказав декламувати. А що декламація припала йому до вподоби, він узяв Франка за руку і перевів з «ослячої» до першої лави.

Коли Франко був у третьому класі, під час уроку польської граматики з ним сталася прикрість. Читаючи потай якусь книжку, він не зміг відповісти на поставлене запитання. Тієї ж миті, отримавши потиличника, Франко перемістився з першої лави до «ослів». Незабаром у школі була перевірка. Комісія відвідала урок польської граматики. Як уже перепитали всіх учнів, то почали перевіряти знання й тих, хто сидів на останній лаві, черга дійшла й до Франка. Він вразив присутніх блискучою відповіддю, що перевершувала вимоги програми. «Звідки ти про це довідався?» – спитав польською мовою голова комісії. Франко нерадо відповів, так само польською, що з однієї польської книжки, яку позичив у когось з учнів, і тут-таки показав її. Голова

комісії оглянув книжку. Вона коштувала 60 крейцерів. Тоді він витягнув з кишені гроші, дав їх Франку, щоб він купив собі таку книжку, а позичену віддав. Учителя ж попросив перевести хлопця з «ослячої» лави на першу.

К. Бандрівський

Текст 3

Дорослі полюбляють цифри. Коли розповідаєш їм про свого нового приятеля, вони зроду не поцікавляться найістотнішим. Зроду вони не питають: «А який у нього голос? Які ігри він любить? Чи колекціонує метеликів?». Натомість питають: «Скільки йому літ? Скільки у нього братів? Скільки він важить? Скільки його батько заробляє?». І потім гадають, що вже знають людину.

Якщо скажеш дорослим: «Я бачив гарний будиночок цегляного кольору, на вікнах герань, а на даху голубів», вони не можуть уявити його собі. Їм треба сказати так: «Я бачив будинок на сто тисяч франків». Тоді вони вигукують: «Яка розкіш!».

Отож, коли їм скажеш: «Маленький принц справді існував, ось вам докази: він був славний, він сміявся і хотів баранця, а як тобі хочеться баранця, то ти існуєш», коли їм скажеш так, вони лише зітнуть плечима і назвуть тебе дитиною. Але якщо скажеш їм: «Планета, з якої він прилетів, астероїд В-612», це їх переконає, і вони дадуть спокій, не в'язнутимуть із розпитами. Отакі ті дорослі! Не треба на них сердитися. Діти мають бути до тих дорослих вельми поблажливі.

Антуан де Сент-Екзюпері. «Маленький принц»

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Хто є героями оповіді? Якими вони постають на підставі спогадів?
2. Про які почуття йдеться в тексті? Чи свідчить переживання цих почуттів про дорослішання?
3. Яка деталь у спогадах, на вашу думку, свідчить про те, що брати дорослішали?
4. На підставі якої деталі в спогадах можна зробити висновок, що хлопці ще не навчилися передбачати наслідків своїх учинків?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Про кого в ньому йдеться? Що нового довідалися про цю людину?
2. Чому Іванові Франкові в дитячі роки довелося зіткнутися з упередженим ставленням до себе з боку вчителів?
3. Про які риси характеру Франка свідчать спогади його сучасника?
4. Які рішення ухвалював Франко, стикаючись із упередженим ставленням до себе? Чи маємо підстави оцінювати ці рішення як дорослі? Чому?

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Хто його автор? З якого твору наведено уривок? Чи читали цей твір? Чи бачили його екранізацію? (Якщо так, стисло перекажіть, про що в ньому йдеться. Якщо ні, скористайтесь додатковими джерелами інформації, щоб довідатися про це.)
2. Чому, на вашу думку, письменник присвятив чимало роздумів у творі відмінностям світосприйняття дорослими й дітьми?
3. Чи вважає письменник світосприйняття дорослих «правильнішим» від того, яким бачать світ діти? Які фрази в уривкові на це вказують?
4. Чому світ дитинства потребує поваги й захисту?

Група 4

1. Прочитайте запропоновані тексти й коротко поясніть, яку думку утверджує кожен.
2. У якому з уривків ідеться про дорослішання? Чому?
3. Чи погоджуєтеся ви з тим, що Іван Франко рано виявив самостійність? У чому саме?
4. Що, на думку Антуана де Сент-Екзюпері, втрачають люди, стаючи дорослими? Як запобігти конфліктам між поколіннями?

2. Укладіть перелік якостей, які свідчать про те, що людина є дорослою.
3. Що, по-вашому, потрібно вміти і яким треба бути, аби вважатися дорослими та самостійними?

*Усі дорослі спершу були дітьми,
тільки мало хто з них про теє пам'ятає.*

У чому виявляється відповідальність людини за свої вчинки?

Усвідомлення вимог до себе називають *обов'язком*. Розуміння своїх обов'язків, ставлення до них, сумлінне їх виконання втілюються в рисі, яку називають **відповідальністю**.

В етиці, крім буденних обов'язків, розглядають ще й моральний обов'язок – усвідомлення людиною своєї відповідальності за втілення моральних приписів. Готовність людини дотримуватися моральних вимог називають *моральною відповідальністю*.

Відповідальній людині притаманні такі чесноти, як сумлінність, дотримання слова, пунктуальність, наполегливість, чесність. Відповідальність виявляється і в ставленні до інших. Тому відповідальність несумісна зі зневагою.

Якщо людина не здатна відповідати за наслідки своїх учинків, її характеризують як *безвідповідальну*. Безвідповідальність виявляється в байдужості, нерозважливості, надмірній самовпевненості.

Важливою ознакою дорослішання є **самостійність**. Ця риса виявляється у здатності без сторонньої участі ухвалювати рішення, планувати і здійснювати вчинки, нести відповідальність за їхні наслідки. Самостійність виявляється і в тому, що людина виконує свої обов'язки.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Відповідальність – покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чиїсь дії, вчинки, слова.

Самостійність – здатність діяти без сторонньої допомоги або керівництва; самостійні дії.

1. Що означає бути відповідальним?
2. У чому виявляється самостійність?
3. Як відповідальність та самостійність пов'язані зі свободою?
4. Чому надмірна самовпевненість є виявом безвідповідальності?
5. Чому розвинена совість є характеристикою відповідальної та самостійної людини?
6. Як пов'язані відповідальність та самостійність із повагою до інших?

Астрід Ліндгрен.
1960 р.

Чи не найпопулярнішою героїнею, створеною уявою шведської письменниці Астрід Ліндгрен (1907–2002), є Пеппі Довгапанчоха. Ось як починається перша повість про неї: «На околиці малесенького містечка є старий, занедбаний садок, у садку стоїть старий будиночок, а в ньому мешкає Пеппі Довгапанчоха. Їй дев'ять років, і мешкає вона там сама-самісінька...». Про маленьку вигадницю Астрід Ліндгрен написала серію книжок, які перекладено 85 мовами та опубліковано більше ніж у 100 країнах. Цими книжками письменниця прагнула не лише розважити читачів, а й спонукала замислитися над відповідями на важливі запитання. Що означає дорослішати? У чому виявляється вміння брати на себе відповідальність за власні вчинки? Що означає дружити?

Як, стаючи дорослими і самостійними, не втратити щирість почуттів, фантазію, віру в добро та справедливість? *«Книгам потрібна дитяча фантазія, це правда. Та ще більша правда в тім, що дитячій фантазії потрібні книги, завдяки яким можна жити й рости. Усе значне, що діється у світі, спершу постає в людській уяві, й майбутнє завтрашнього світу великою мірою залежить від обсягу фантазії тих, хто ось-ось навчиться читати. Тому дітям потрібні книжки»,* – була переконана Астрід Ліндгрен.

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, розкажіть про героїв книжок Астрід Ліндгрен. Які твори письменниці ви читали?
- Про які риси вдачі Пеппі свідчать її пригоди? Які випробування випали на долю дівчинки? Що допомагало долати їх? Як дорослішання пов'язане із забезпеченням прав дитини?

1. У чому виявляється вміння ухвалювати рішення? Як це вміння пов'язане з умінням передбачати наслідки своїх учинків?
2. Чи будь-яке рішення супроводжується моральним вибором?
3. Що означає бути дорослим і самостійним? Як самостійність ухвалення рішень пов'язана зі свободою? Чому свобода дії передбачає відповідальність?
4. Як дорослість і самостійність виявляються в навчанні?
5. Побутує думка, що дітям не варто поспішати дорослішати. А що із цього приводу думаєте ви? Чи вважаєте себе дорослими?
6. Розпитайте в батьків чи знайомих, думку яких цінуєте, про те, коли вони зрозуміли, що стали дорослими. Поділіться деталями розмови в есе «Коли люди стають дорослими?».

Чому участь кожної людини важлива?

1. Яка справа згуртувала зображених на малюнку людей? Як ви думаєте, що спонукало їх долучитися до спільної роботи?
2. Прокоментуйте участь героїв малюнку: що роблять, який мають настій, чи є хтось, хто ухвалює рішення. Чи будь-хто може долучитися до їхніх дій?
3. Наведіть приклади життєвих ситуацій, коли важлива участь багатьох для досягнення бажаного результату.
4. Чи доводилося вам брати участь у спільних діях групи людей або й чималого гурту? Коли людей, залучених до спільних дій, називають командою?

Чому гуртом – ми сила?

Від найдавніших часів люди жили спільнотами: від їхніх злагоджених дій залежало виживання. Так у спілкуванні і взаємодії формувалося людське суспільство.

Усі ми – члени суспільства. З кимсь ми пов'язані *родиною*, з іншими – *спільними справами* (навчанням у школі, заняттями спортом, спільними інтересами). З багатьма людьми нас єднає *місце проживання, належність до одного народу*. Суспільство на певній території існує як сукупність малих і великих груп, члени яких пов'язані між собою численними зв'язками. На певному етапі розвитку суспільства виникає *держава* як спосіб організації суспільного життя.

Зв'язки між членами суспільства, що ініціюють державні органи й установи від вищого рівня до нижчого, називають *вертикальними*. Водночас ми можемо взаємодіяти без участі представників влади. Спільноти, у які люди об'єднуються на засадах довіри та взаємопідтримки для відстоювання своїх інтересів, тримаються на *горизонтальних* зв'язках. Такі спільноти є осередками *громадянського суспільства*. Що розгалуженіші горизонтальні зв'язки, то дієвіше громадянське суспільство. Громадянське суспільство – основа демократичного ладу.

Про традиції громадянськості в Україні свідчать прислів'я: *Одна бджола меду не наносить; Дружній череді і вовк не страшний; У гурті і комар сила; В гурті робити – як із гори бігти; Гуртом і каша краще їсться.*

Наш народ має давній звичай – толоку. Так називають добровільну і безкорисливу спільну працю задля взаємодопомоги. Толокою будували комусь хату, допомагали зібрати врожай тощо. Засади добродійної діяльності втілено в українських прислів'ях: *Добре роби – добре й буде; Світ не без добрих людей.*

Розвиток громадянського суспільства забезпечує право на участь. Кожна людина, відповідно до Конституції України, має право об'єднуватися з іншими людьми для реалізації та захисту своїх прав і свобод. Кожен громадянин має право брати участь в управлінні державними справами, право долучатися до зборів, мітингів, демонстрацій, брати участь у розв'язанні питань місцевого значення. Кожен може приєднатися, але ніхто не може бути примушений до участі.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

В тій хвилі в тіснині пролунав крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи!» – і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в незліченній силі показалися в долині. Безпечно підійшли вони аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокований був вивіз.

– Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною! – ричав ярим туром Бурунда.

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміння на їхні голови...

Тоді нападники позносили з поблизьких хат драбин і позбивали їх півперечними жердками немов у широку стіну. Ось уже монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камінної стіни. Камінням, стрілами і рогатинами стрітили їх тухольці, але не вдіяли нічого монголам, бо коли один та другий упав поражений, то інші двигали велику драбину далше, а на місце зраненого прискакували свіжі. Тривога почала опановувати тухольців...

Недалеко від побоєвища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених.

– Що ж я вам, діточки, пораджу? – сказав старий, але Мирослава схопилася з місця і побігла оглянути небезпеку.

– Не бійтеся, – сказала вона тухольцям, – живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища в руки, і плазом додолу! Аж коли передні покажуться до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обваливши передніх, ви обвалите й задніх.

Попадали тухольці ниць додолу, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали – знак, що передній ряд почав спинатися горі драбиною. Ось чути вже скрип щаблів, сапання мужів, брязкіт їх оружжя – і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні голови з маленькими, блискучими очима. Голови піднімаються вище, чимраз вище; вже під ними видніються рамена, плечі, окриті мохнатими кожухами, широкі груди, – в тій хвилі з страшним криком зриваються тухольці, і ратища їх разом глибоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання, – і, мов тяжка лавина, валиться ворог долі драбиною додолу...

*І. Франко. «Захар Беркут».
Подано зі скороченнями*

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Як називається художній твір, уривок із якого прочитали? Хто його автор? Про які часи в ньому йдеться?
2. Поділіться припущеннями, навіщо письменник узявся оповідати цю історію.

3. З якою небезпекою зіткнулися мешканці села Тухлі?
4. Як вони боронилися? Що допомогло їм протистояти значно сильнішому ворогові?

Група 2

1. Чи рівними були сили нападників і мешканців села Тухлі?
2. Як люди знали, що їм робити?
3. Чи лишився хтось осторонь справи оборони?
4. Які деталі в тексті свідчать про взаємини в тухольській громаді? Припустіть, на яких цінностях вони ґрунтувалися?

Група 3

1. Яке з поданих у тексті параграфа прислів'їв відповідає змістові уривка?
2. Виберіть з уривка фрагменти, які доводять, що до оборони села долучилися всі його мешканці. Чи хтось примушував їх до цього?
3. Чому сучасні демократичні держави обстоюють право своїх громадян на участь у суспільному житті?
4. Пригадайте з уроків історії факти, які доводять важливість участі в житті спільноти.

Група 4

1. Мешканці Тухлі, про яких ідеться в уривку, розбили нападників, спинили їхній загарбницький похід. Повість, із якої наведено уривок, завершується словом Захара Беркута до селян: *«Батьки і браття! Нинішня наша перемога – велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим озброєнням тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадянським ладом, нашою згодою і дружністю»*. Яку думку утверджує повість?
2. Чи важливою є ідея громадянської участі для сучасної України?
3. Наведіть приклади участі громадян, їхньої відповідальності за долю держави із сучасного життя.
4. Як реалізувати своє право на участь у суспільному житті у вашому віці?

2. Складіть перелік можливостей, які дають змогу реалізувати право громадян на участь у суспільному житті.
3. Обмінюйтеся думками з приводу складеного переліку. Що означає бути громадянином? Чому забезпечення громадянських прав передбачає реалізацію права на участь у суспільному житті?

Гуртом можна і море загатити.

П. П. Чубинський.
Кінець XIX ст.

Участь у рухові за права і свободи українців від середини XIX ст. була пов'язана із діяльністю громад. За сприяння громад зібрано та опубліковано численні матеріали про Україну – її історію, культуру, мову, географію тощо. Один із громадівців – Павло Чубинський (1839–1884), автор слів пісні «Ще не вмерла України...». Їй судилося стати гімном нашої держави. Вірш було написано в 1862 р. в Києві – і він одразу потрапив під заборону. Тож поезію поширювали, переписуючи і вивчаючи напам'ять. Так текст із Наддніпрянської України потрапив до Галичини, де його поклав на музику Михайло Вербицький. П. Чубинський досліджував звичаї та традиції українського народу, підготував до друку 7 томів матеріалів етнографічної експедиції, результати якої дали змогу встановити етнографічні кордони майбутньої української держави. Цікаво, що окремий, другий, том, містив народні казки, а до першого ввійшли легенди, загадки, прислів'я, завдяки чому ми знаємо багато перлин українського фольклору.

● Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся докладніше про працю П. Чубинського на ниві української культури. Простежте на прикладі його життя зв'язок між словами «громада», «громадський», «громадянин», «громадянський». Чому таких людей, як Павло Чубинський, називають громадськими діячами?

● У яких словах українського гімну втілено ідею сили громади та визначено цінність участі кожного в розбудові держави? Наведіть приклади такої участі.

Якими є моральні засади діяльності спільнот?

Щоб загальна справа мала гідний результат, важливо, щоб у спільноті, яка її робить, склалися доброзичливі взаємини. Тож діяльність спільнот визначають правила, про які домовляються учасники. Важливо, щоб до випрацювання цих правил були залучені всі учасники спільноти і щоб усі їх приймали. У демократичних державах найважливішими принципами для об'єднань громадян є *добровільність, самоврядність, рівність, відкритість*. В основі цих принципів лежать моральні цінності. По-перше, *довіра*: лише довіряючи одне одному можна реалізувати перелічені вище засади та спілкуватися відкрито і щиро. По-друге, *взаємоповага*:

вона дає змогу кожному зберігати свою індивідуальність. Не варто ідеалізувати інших, тобто приписувати їм позитивні риси, яких вони не мають. Так само не потрібно критикувати, прагнучи за всяку ціну наблизити їх до свого ідеалу. Цінують членів спільноти такими, якими вони є. Частіше дякуйте тим, хто поряд із вами робить спільну справу, будьте ввічливими і доброзичливими. Не нав'язуйте іншим свої смаки й уподобання і водночас не зрікайтеся власної позиції. Навчайтеся тактовно висловлювати незгоду. Згуртуванню спільноти, налагодженню товариських взаємин між усіма учасниками сприяє й відповідальність кожного за кінцевий результат. Спільно діяти – це не просто брати участь у проєкті, виконуючи свої обов'язки. Потрібно усвідомлювати свій внесок у загальну справу.

1. Що означає брати участь у житті спільноти? Чому участь кожного є важливою?
2. Що сприяє ефективній взаємодії? Як люди досягають згоди у спільних справах?
3. Які цінності спряють доброзичливим взаєминам у спільноті?
4. Укладіть перелік справ, до яких можете долучитися, реалізуючи своє право на участь.
5. Висловіть свої міркування про те, чому участь у спільній справі позначається не лише на загальному результаті, а й корисна для кожного учасника чи учасниці. Чого можна навчитися, беручи участь у спільних діях?
6. Обміркуйте ідею для спільного проєкту в класі до святомиколаївського доброчинного ярмарку у вашій школі. Викладіть пропозиції за планом: 1) що передбачає захід; 2) яка його мета; 3) яких дій від учасників потребує виконання проєкту; 4) якого часу потребує реалізація проєкту; 5) чому участь кожного, хто схоче долучитися, важлива. Обговоріть у загальному колі.

1. Яка справа об'єднала зображених на малюнку дітей? Чи доводилося вам бути в туристичному поході? Чому в такому заході завжди є ті, хто йде попереду?
2. Чи будь-хто здатен виконувати цю роль? Чому?
3. Що повинні знати й уміти ті, хто торує шлях? Які риси їм притаманні?
4. Чи лише в змальованій ситуації важливою є роль тих, хто веде перед? Обґрунтуйте відповідь прикладами із життя.

Яким буває лідерство та яка його роль у суспільній взаємодії?

Того, хто веде перед у змаганні або очолює спільноту, називають *лідером*. Значення цього англійського з походження слова проілюстровано прикладом із гірською стежиною не випадково. Адже «лідер» буквально – це той, хто, ідучи попереду, показує шлях своїм попутникам. Роль таких людей в інших обставинах життя підкреслюють означеннями *ватажок, керманич, вождь, очільник, голова*. Пригадайте ситуації, коли вам випадало чути ці слова або й уживати їх самим. Із прикладів ви переконалися, що лідерські позиції

часто посідає призначена людина (такого лідера називають **формальним**). Коли ж людина виходить на перші ролі в колективі, справляє вплив на інших завдяки своєму авторитетові, то це – **неформальний** лідер. Неформальним лідерам властиві якості, які узагальнюють поняттям «харизма». Цим грецьким словом позначають надзвичайну принадність для інших. Вона виявляється в тому, що люди беззастережно вірять якійсь особі, ідуть за її покликом, гуртуються навколо неї. *Харизматичні лідери* – відомі в історії вожді, пророки, полководці.

Роль лідерів незаперечна для будь-якого часу. Коли на уроках історії йдеться про значення особистості в історії, то здебільшого ці теми стосуються лідерів – формальних і неформальних. Проте в сучасному світі поняття лідерства набуло значення набору професійних характеристик – рис, які варто розвивати в собі, аби бути здатним виконувати професійні обов'язки у сферах, пов'язаних зі спілкуванням та взаємодією. Тож лідерство – це здатність людини заохочувати, зацікавлювати інших своїми ідеями. Саме тому лідерства навчають в університетах та на різноманітних курсах. Але найбільше в цій справі важать саморозвиток і самовдосконалення. Важливо пам'ятати, що практичною школою лідерства є громадська активність. Лідери – натхненники і провідники в громадянському суспільстві.

Формальний – виконаний за встановленим порядком, офіційний; який ґрунтується на дотриманні форми; який існує або зроблений лише для видимості.

Неформальний – неофіційний; який відповідає справжньому стану речей.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

КАЗКА ПРО ТЕРЕН

Як зійшлися колись дерева
На широкому роздоллі.
«Оберімо собі короля
По своїй вольній волі».

І згодилися всі дерева,
Стали кедром багатим:
«Ти зійди з своїх гордих висот,
Йди до нас царювати».

І відмовив їм кедр і сказав:
«Ви чого забажали?
Щоб покинув я сам ради вас
Свої гори і скали?».

І вернулися всі дерева,
Стали пальму благати:
«Ти між нами ростеш, нам рідня,
Йди до нас царювати».

І сказала їм пальма: «Брати,
Що се вас закортіло?
Царювати й порядки робить –
Се моє хіба діло?».

Нумо рожу благать! Та вона
Всьому світові гожа,
Без корони – цариця ростин,
Преподобниця божа.

Нумо дуба благати!
Та дуб, мов хазяїн багатий,
Своїм гіллям, корінням і пнем,
Жолудьми все зайнятий.

Нум березу благать! Та вона,
Панна в білому шовку,
Розпуска свої коси буйні,
Тужно хилить головку.

І сказав хтось, неначе на жарт,
Оте слово діточе:
«Ще хіба би терна нам просить,
Може, терен захоче».

І підхопили всі дерева
Се устами одними,
І взялися просити терна,
Щоб царем був над ними.

Мовив терен: «Се добре вам хтось
Підповів таку раду.
Я на вашім престолі як стій
Без вагання засяду.

Я ні станом високий, як кедр,
Ні, як пальма, вродливий
І не буду, як дуб, самолюб,
Як береза, тужливий.

Здобуватиму поле для вас,
Хоч самому не треба,
І стелитися буду внизу,
Ви ж буяйте до неба.

І служитиму зайцю гніздом,
Пристановищем птаху,
Щоб росли ви все краще, а я
Буду гинуть на шляху».

І. Франко. «Мойсей». Подано зі скороченням

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Хто є автором наведеного уривку? Із якого твору письменника він узятий?
2. Перекажіть стисло казку в загальному колі.
3. Кому дерева пропонували бути володарем? На які риси претендентів зважали вони у своєму виборі?
4. Намалюйте претендентів на царську роль з-поміж дерев. Прокоментуйте, чим кожен пояснював свою відмову.

Група 2

1. На підставі тексту схарактеризуйте всіх претендентів на роль царя з-поміж дерев.
2. Чому всі, крім терну, відмовилися від пропозиції? Добре чи погано вони вчинили? Чому так думаєте?
3. Чому терен погодився?
4. Поясніть, як переказана Іваном Франком у віршовій формі притча стосується теми уроку. Яку думку утворює?

Група 3

1. Як ви думаєте, навіщо деревам потрібен був правитель?
2. На підставі яких рис претендентів вони робили пропозицію володарювати?
3. Чи справді важливі ці риси для керманича?
4. У чому терен вбачав призначення правителя? Які риси притаманні цьому героєві притчі? Чому ці риси важливі для лідера?

Група 4

1. Розподіліть між собою ролі та інсценізуйте казку. Наприкінці нехай кожен виконавець пояснить, чому його герой відмовився від ролі володаря.
2. Схарактеризуйте терен докладніше. Чим він відрізнявся від решти претендентів?
3. Як ви думаєте, чи обрали дерева терен своїм володарем?
4. Складіть завершення казки про життя дерев під орудою терну.

2. Намалюйте героїв казки, схарактеризуйте кожного кількома рисами.
3. Укладіть перелік якостей та чеснот, які мають бути притаманні лідеру. Чи можна ці якості розвинути в собі? Як це зробити?

Лідери – це ті, хто надихає інших.

Якими є моральні якості лідера?

Оскільки історія людства багата на приклади лідерів, а їхні життєписи ретельно вивчають, не складно перелічити риси, притаманні таким людям. Зазвичай це такі чесноти: *ініціативність, цілеспрямованість, рішучість, наполегливість,*

відданість ідеї. Проте історія переконує, що характери лідерів мають і темний бік: *вимогливість, жорсткість, марнославство, непоступливість* тощо. Тому, коли говорять про лідерів у сучасному громадянському суспільстві або про лідерство як набір професійних якостей, то передусім наголошують на рисах, які сприяють налагодженню конструктивної взаємодії. А це *відкритість, доброзичливість, здатність до емпатії, безкорисливість, справедливість, відповідальність*.

У сучасному інформаційному світі велику роль відіграють люди, здатні впливати на громадську думку. Їх називають лідерами громадської думки. Таких людей цінують за *інтелект, аналітичність, чесність*. Знаємо ми їх через активність у засобах масової комунікації, дописи в соціальних мережах. Водночас з огляду на те, що інформації сьогодні є товаром, важливо критично ставитися до повідомлюваного, розрізняти вдавнене лідерство і справжнє. Справжній лідер обстоює моральні цінності, утілює своїми вчинками моральний ідеал.

Прагнення мати ідеал, з яким можна порівняти власні вчинки, часом буває таким сильним, що змушує людину до гарячкових пошуків ідеальної постаті в найближчому оточенні. Варто пам'ятати, що, ідеалізуючи когось, ми ризикуємо пережити розчарування, коли раптом виявиться, що «ідеальні» риси є не реальними, а вигаданими, намріяними.

В етиці моральний ідеал відрізняють від *кумира* – так називають того, хто є предметом захоплення, поклоніння. Сьогоднішній світ повний кумирів. Кумирами нерідко стають літературні герої, співаки, відомі спортсмени чи політики. Людей, які наслідують свого кумира, називають *фанатами*. Фанати присвячують усе життя «служінню» кумирові: носять одяг, що нагадує його образ, їздять у місця, де він перебуває, проводять години, чекаючи його появи чи можливості взяти автограф.

Проте варто пам'ятати, що кумир, на відміну від ідеалу, примарний.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Ідеал – досконале втілення чого-небудь, довершений взірець.

1. Скориставшись схемою, оберіть найважливіші, на вашу думку, риси лідера та запропонуйте своє визначення цього поняття.
2. Яка роль лідерів у житті та діяльності спільнот?
3. Чи лише від лідерів залежить результат справи?
4. Чи можна впливати на лідерів? Як це робити?

ЛЮДИ ТА ІДЕЇ

В. Б. Антонович.
Кінець XIX ст.

Лідером та натхненником громадівського руху в Україні, з яким історики пов'язують піднесення національного відродження, був **Володимир Антонович (1834–1908)**. Ще в студентські роки Володимир Антонович з іншими вихідцями з польських або давно сполонізованих українських родин організував товариство, яке називали «хлопоманами». Його учасники на власному прикладі пропагували українську мову та культуру – розмовляли і писали українською мовою, брали участь у народних святах, носили національний одяг. Про ті часи видатний історик згадував: «У кінці 50-х рр. у кружку нашому появилась думка, що соромно жити в краї і не знати самого краю... Подорож ми відбували пішки... За три походи ми обійшли Волинь, Подолію, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини

й Херсонщини». Лідерські якості В. Антонович виявляв і викладаючи впродовж 30 років історію в Київському університеті. Він скеровував дослідження своїх учнів так, щоб жоден із періодів української історії не залишився поза увагою. Справу створення цілісної загальної історії України завершив Михайло Грушевський – учень В. Антоновича.

- Пригадайте з уроків історії, чим уславився В. Антонович як учений. На прикладі життя цього діяча поміркуйте, у яких царинах можуть бути реалізовані лідерські якості.
- На підставі поданих фактів складіть «моральний портрет» В. Антоновича як лідера та фундатора наукової школи.

1. Чи вважаєте слушною думку, що ми маємо лідерів, на яких за- слугуємо? Відповідь обґрунтуйте.
2. Що спільного, а чим відрізняються лідер, ідеал, кумир?
3. Чи можна стати лідером?
4. Чому лідерство цінується в сучасному світі?

5. Поділіться міркування про те, чи варто прагнути бути лідером. Чи можливе суспільство, яке складається із самих тільки лідерів? Чи варто підтримувати лідера?

6. Дослідіть життєпис відомої історичної постаті. У невеликому есе розкажіть, які лідерські якості були властиві цьому діячеві чи діячці. Зробіть висновок, чи маємо підстави вважати обрану вами постать лідером.

Урок 14

Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли

ГОРА МОРАЛЬНОГО ДОСВІДУ

2. Ганс Крістіан Андерсен ніколи не дбав про свій одяг. Його старий потертий плащ добре знав увесь Копенгаген. Одного разу якийсь чоловік в'їдливо запитав казкаря:

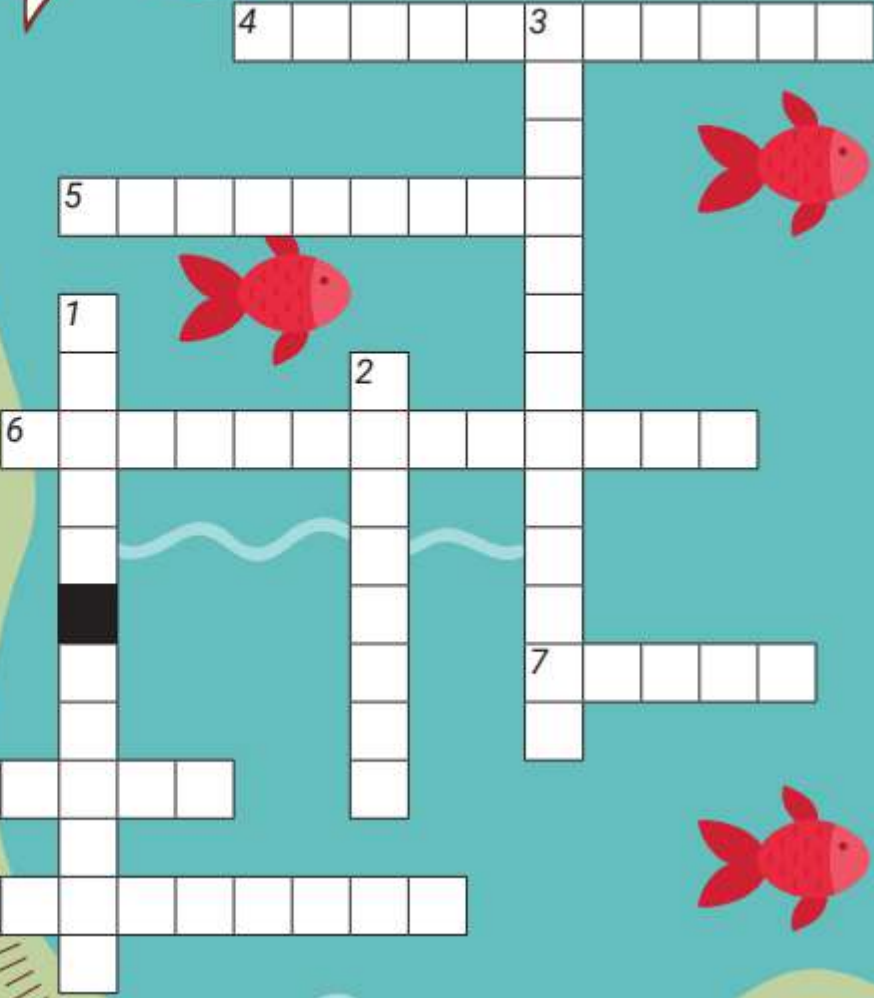
- Оцей злиденний предмет на вашій голові називається капелюхом? Андерсен спокійно відповів:
- А оцей злиденний предмет під вашим капелюхом називається головою?

1. Про кого йдеться в бувальщині?
2. Чи маємо підстави твердити, що незнайомець виявив зневагу до казкаря?
3. Яку моральну цінність заперечує така поведінка?
4. Як письменник протидіяв зневазі?
5. Чому самоповага є найпереконливішим способом захистити свою гідність? (10 балів – по 2 бали за кожну переконливу відповідь)

1. Кого зображено на портретах?
2. Назвіть імена інших осіб, згаданих в уроках теми, та наведіть по одній моральній настанові, втіленій у крилатому вислові чи вчинках (8 балів – 1 бал за правильні підписи до портретів і по 1 балу за кожне назване ім'я та приклад настанови)

МОРЕ СЛІВ

3. Розв'яжіть кросворд. (18 балів – по 2 бали за кожне відгадане слово)

1. Можливості та справедливі умови задоволення людиною своїх потреб.
2. Усвідомлення людиною своєї цінності.
3. Обмеження прав за расовою або національною належністю.
4. Заперечення чи применшення належності представників спільноти до людського роду.
5. Усвідомлення вимог до себе.
6. Здатність діяти без сторонньої допомоги.
7. Довершений взірець.
8. Той, хто попереду.
9. Міжнародний договір зі спеціального питання.

ОЗЕРО ПРАВДИ

4. Допишіть речення, навівши 6 прикладів. (12 балів – по 2 бали за кожен приклад)

Прав дитини стосуються такі етичні норми: ...

ОЦІНІТЬ СЕБЕ: суму балів, яку ви набрали, виконуючи завдання, поділіть на 4.

ВІТАЄМО! ПОПЕРЕДУ НОВІ ВЕРШИНИ НА ШЛЯХУ ДО ДОСКОНАЛИХ ВЗАЄМИН!

МИСТЕЦТВО ЖИТИ В СУСПІЛЬСТВІ

Урок 15

Що творить картину світу?

1. Чи однакові образи виникли в дітей щодо теми обговорення? Як ви думаєте, із чим це пов'язано?
2. Розіграйте сценку в загальному колі, озвучуючи думки дітей.
3. Від чого, на вашу думку, залежить те, яким ми бачимо світ? Як утворено слово «світогляд»? Поясніть, що означають споріднені з ним слова «світобачення», «світовідчуття», «світосприйняття», а також словосполучення «картина світу».
4. Пригадайте, що знаєте про історичні форми світогляду. Коли вони виникли? Чому й досі існують?

Що називають світоглядом?

Уявлення людини про світ і її місце в ньому називають *світоглядом*. Світогляд притаманний як окремій людині, так і спільноті, суспільству загалом. Зрозуміло, що між тим, як уявляла світ первісна людина, і тим, як уявляємо його сьогодні, – істотні відмінності.

Історично сформувалося кілька типів світогляду – залежно від того, на основі чого складається загальна картина світобачення і світовідчуття. Найдавнішим вважають *міфологічний* світогляд. Його утіленням є міфи. У міфах багатьох народів, наприклад, є згадка про яйце, з якого утворився Всесвіт.

За *релігійного* світогляду уявлення про світ вибудовуються на підставі віри в богів чи одного бога. Наприклад, за уявленнями давніх греків, світ створили боги. Кожен із них мав певні обов'язки: морем опікувався Посейдон, підземним царством – Аїд, лісами та полюванням – Артеміда, землями та рільництвом – Деметра тощо. Віру в багатьох богів називають *багатобожжям*, або *язичництвом*.

Язичниками були й наші предки – давні слов'яни. Верховним божеством вони вважали бога сонця Дажбога. Могутнім вважали і бога неба – Сварога. Особливу шану мав бог грому – Перун, творець і володар небесного вогню. Вогонь, запалений весною з очищувального освяченого багаття, розносили по всіх хатах. Сім'я мала цілий рік берегти його як запоруку добробуту. Давні слов'яни обожнювали землю, а богиню землі називали Мокош. Її вважали матір'ю-заступницею і годувальницею. Над ворітьми кожного двору висів оберіг з рогами вола, що був утіленням божества достатку і покровителя худоби – Велеса. Поклонялися слов'яни й вітру – Стрибогу, місяцю – Хорсу та іншим силам природи.

Пізніше з'явилися релігії, які ґрунтувалися на вірі в *єдиного бога* – творця світу і людини. Сьогодні найбільше вірян мають три віровчення: *християнство*, *іслам* і *буддизм*. Їх називають світовими, бо вони поширені в різних країнах світу і мають від сотні мільйонів до мільярда прихильників.

Світогляд, який ґрунтується на запереченні існування будь-яких надприродних істот, називають *атеїстичним* (слово *атеїзм* – з грецької означає «заперечення бога»).

Науковий світогляд ґрунтується на закономірних зв'язках між явищами, спирається на об'єктивні знання про

дійсність. Зародження і розвиток науки сягає давніх часів. Наприклад, багато законів математики і фізики відкрили та обґрунтували давньогрецькі математики – славнозвісну теорему Піфагора, закон Архімеда тощо. Науковий світогляд не суперечить релігійним переконанням, а серед науковців чимало віруючих людей.

Мистецький світогляд спирається на художні образи. Про особливості сприйняття й осмислення світу в художніх образах свідчать, наприклад, твори живопису або літератури.

Хоча різні типи світогляду формувалися і ставали панівними в різні історичні періоди, усі вони існують і досі, маючи, утім, різну вагу в загальній картині уявлень про світ.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

ГРУДОЧКА ЗЕМЛІ

Ще в дитинстві я ходив у трави,
В гомінливі, трепетні ліси,
Де дуби мовчали величаво
У краплинах ранньої роси.

Бігла стежка вдалеч і губилась,
А мені у безтурботні дні
Назавжди, навіки полюбились
Ніжні і замріяні пісні.

В них дзвеніло щастя непочате,
Радість невимовна і жива,
Коли їх виводили дівчата,
Як ішли у поле на жнива.

Ті пісні мене найперше вчили
Поважати труд людський і піт,
Шанувать Вітчизну мою милу,
Бо вона одна на цілий світ.

Бо вона одна за всіх нас дбає,
Нам дає і мрії, і слова,
Силою своєю напуває,
Ласкою своєю зігрива.

З нею я ділити завжди буду
Радощі, турботи і жалі,
Бо у мене стукотить у грудях
Грудочка любимої землі.

Василь Симоненко

Текст 2

Свята, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій.

Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема.

Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе

невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах.

*О. Довженко. «Зачарована Десна».
Подано зі скороченнями*

Текст 3

Люблю чернігівську дорогу –
весною, влітку, восени.
Там досі моляться Стрибогу
високі в сонці ясени.
Дівчата ходять, мов княгині.
Цвітуть смарагдові луги.
Русявокосі Берегині
позолотили береги.
Там переходять шлях уповні.
Під осінь в кожному селі
немов димки димлять жертівні –
копають люди картоплі,
Бори стоять, такі соснові!
Ведмедів бачать уві снах.

Вінки цибулі бурштинові
там висять просто на тинах.
Від магістралі за два метри,
уся закутана в що є,
сидить бабуся, як Деметра,
у відрах моркву продає.
Шофер гальмує мимоволі,
стоять колеса в шелюзі, –
несе хтось яблука в приполі,
несе хтось груші в картузі.
І знову мчиш, як метеор ти.
І довго світяться в душі
оті розкішні натюрморти
уздовж доріг на спориші...

Ліна Костенко

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Хто є його автором? Поясніть, як розумієте назву вірша.
2. Яку думку утверджує поет?
3. За допомогою яких образів обґрунтовує її? Які відчуття викликають у вас ці образи?
4. Яку роль у своєму світовідчутті поет відводить народній пісні? У чому особливість мистецького світогляду?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Хто є його автором? До чого звертається у спогадах письменник?
2. Як ви думаєте, що має на увазі письменник, зауважуючи, звертаючись до річки свого дитинства словами: «Так багато дала ти мені подарунків на все життя»?
3. Як формується світогляд людини?
4. Яка роль у формуванні світогляду належить пам'яті? Що називають «історичною пам'яттю»? Що її живить?

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Хто є його авторкою? Про що цей вірш?
2. Яких міфічних героїв згадує поетеса у вірші? Яка їхня роль у тій картині, що її змальовано у вірші?
3. Прикладом якої форми світогляду є поезія? Чому так вважаєте?
4. Як ви думаєте, що мають на увазі, коли говорять «сформований світогляд»? Чи можете про себе сказати, що у вас сформований світогляд?

Група 4

1. Прочитайте запропоновані тексти й коротко поясніть, яка думка їх об'єднує.
2. Які моральні цінності утверджують подані тексти?
3. Які форми світогляду вони репрезентують?
4. Поділіться припущеннями, чому загальнолюдські моральні цінності лежать в основі різних форм світогляду.

2. Укладіть таблицю, присвячену історичним формам світогляду.
3. Подискутуйте про те, як світогляд відбивається на поведінці людини. Чи впливають уявлення про світ, переконання людини на мотиви її вчинків? Ділячись роздумами, спирайтеся на приклади з історії та власного досвіду.

Чужина батьківщиною не стане.

Яке місце в картині світу належить Батьківщині?

Велика роль у формуванні світогляду належить усвідомленню людиною своєї Батьківщини. Це усвідомлення формується по-різному, проте закладається з дитинства. Звичаї, традиції, мова, природа та історія рідного краю, його люди, визначні місця – це ті елементи, з яких складається наше відчуття Батьківщини. Василь Симоненко свою любов до України втілював у рядках:

Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова...
Гримотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Для українців рідна земля, Батьківщина споконвіку була найбільшою цінністю – уособленням добра. Українці кажуть: *Рідний край, як рай, а чужа країна, як домовина; Погана птиця, що своє гніздо ганить; Свій дім не ворог: коли прийдеш, то прийме; За морем тепліше, та вдома миліше.*

Прислів'я переконують, що Батьківщину українці шанували так само, як рідний дім, батька-матір. Недарма в народних казках славили героя, який долав злого змія, що братів-сестер неволив, крав із неба і сонце, і місяць, і усі зірки, тобто кривдив народ, рідний край. Земля для українців – ненька, годувальниця. Шанувати її треба так само, як і рідну матір: *Матір не купити, не заслужити; На сонце тепло, а коло матері добре.*

До найбільших цінностей здавна належить і мова. Шанобливе ставлення до мови втілює прислів'я *Хто своєї мови цурається, той сам себе стидається.*

Почуття поваги до рідної землі, Батьківщини властиве кожному народові. Це почуття називають *патріотизмом*, а людей, яким воно властиве, – **патріотами** та **патріотками**. Патріотизм виявляється в шанобливому ставленні до звичаїв, традиції, історії, мови народу, його пам'яток, природи рідного краю та людей. Тож виявляється патріотизм у вчинках.

1. Як подані в схемі поняття пов'язані зі світоглядом?
2. На підставі схеми запропонуйте визначення поняття «світогляд».
3. Яка вага кожного з понять в різних формах світогляду?
4. Які елементи визначають національну своєрідність світогляду?

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Патріот / патріотка – той / та, хто любить, шанує рідну землю.

О. І. Теліга.
40-ві роки ХХ ст.

Для багатьох людей усвідомлення Батьківщини є світоглядним вибором. Саме так було і в Олени Теліги (1906–1942). Народилася майбутня поетеса та громадська діячка далеко від української землі. Доля склалася так, що 1917 р. її батько став професором Київського політехнічного інституту й обійняв посаду в уряді Української Народної Республіки. Олена, потрапивши до Києва, почала завзято вивчати історію, мову та культуру України. Після приходу до влади більшовиків дівчина з родиною була змушена виїхати на чужину, проте там уже почувалася свідомою українкою. Писала українською вірші та літературознавчі нариси, долучилася до політичного руху за визволення України. Мрію про незалежну Україну поділяв і її чоловік – Михайло Теліга, разом із ним вона повернулася до Києва восени 1941 р. – розбудовувати українське культурне життя. Загинула в лютому 1942 р. в Бабиному Яру. На стінах київської в'язниці залишився напис: *Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга. Усе сталося, як навіщувала доля:*

І в павутинні перехресних барв
Я палко мрію до самого рання,
Щоб Бог зіслав мені найбільший дар –
Гарячу смерть, не зимне умирання.

● *Олена Теліга обстоювала активну участь жінок у розбудові України. «Роль української жінки є так само винятковою, як винятковим є положення її краю. Вона мусить бути і його будівничим, допомагаючи чоловікам, і в той же час господинею в житті мужчин», – зауважувала вона. Як обставини життя Олени Теліги доводять це переконання?*

1. Що називають світоглядом?
2. Які існують форми світогляду?
3. Яке місце в різних формах світогляду посідає мораль?
4. Чому світогляд формується впродовж життя людини? Які заняття сприяють розвитку світогляду? Що свідчить про сформований світогляд?
5. Висловіть свою думку з приводу того, чи бувають люди без світогляду.
6. У невеликому есе поділіться міркуваннями про те, що означає «розширювати світогляд».

Чому повага до інших – запорука суспільної злагоди?

1. Що святкують школярі? Чи знаєте, коли відзначають цей день? (Якщо ні, довідайтеся.) Чи відбуваються заходи з нагоди цього дня у вашій школі?
2. Як ви думаєте, чому такий день встановлено?
3. Які моральні цінності пропагує Всесвітній день культурного розмаїття?
4. Як ви розумієте поняття «культурне розмаїття»? Чому це поняття стосується всіх без винятку країн?

Що таке толерантність і нетерпимість?

Люди часто обстоюють переконання, що лише їхні власні смаки, думки, настрої – правильні, гідні. Ті ж, хто їх не поділяє, – не варті доброго ставлення. Втім, давайте пофантазуємо. Уявіть, що ви потрапили до міста, всі мешканці якого думають однаково, однаково бачать довкілля, мають однакові смаки й у всьому погоджують одне з одним... Чи багато

кольорових олівців вам потрібно, щоб змалювати життя цього міста? Чи хотіли б там жити? Відповівши «ні» на це запитання, мусимо визнати: життя надзвичайно розмаїте, всі ми не схожі одне на одного і, щоб мирно співіснувати, нам треба миритися із цим розмаїттям.

Якість, що виявляється у визнанні права бути іншим, називають **толерантністю**. Це слово походить від латинського прикметника «терплячий». Отже, толерантний – це здатний витримувати іншого, не такого, як сам.

Толерантність забезпечує людям можливість жити разом навіть за відсутності приязні, поваги, любові. Вона допомагає зберігати певну дистанцію між людьми, щоб запобігти взаємним образам. Не дарма з-поміж правил етикетного спілкування є рекомендації про прийнятну відстань між співрозмовниками – не занадто велику, щоб не склалося враження про нещирість, проте й не надто близьку – щоб не втручатися у простір іншого.

У сучасних дослідженнях людської поведінки послуговуються поняттям «*особистий простір*» – ним позначають територію, яку людина вважає належною собі. В особистому просторі дослідники виокремлюють чотири зони: від найвужчої (до пів метра), де можуть перебувати члени сім'ї, найближчі люди, домашні тварини, до найширшої (понад 3,5 метра), яку людина прагне витримувати, звертаючись до великої групи людей.

Толерантність – це та межа, яка стримує від втручання у внутрішній світ іншої людини – у її думки, почуття, переживання, смаки. Ось чому, коли кажуть про толерантні стосунки, часто мають на увазі стримані, але цілком прийнятні для взаємного спілкування відносини.

Протилежністю толерантності є **нетерпимість**, тобто небажання, невміння терпіти іншого. Не важко уявити, які наслідки може мати нетерпимість у відносинах між людьми. Нетерпимість – давнє зло, яке, на жаль, не подолане й нині.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Толерантність – поблажливе, терпиме ставлення до чужих думок, поглядів, відчуттів тощо.

Нетерпимість – небажання, невміння терпимо ставитися до когось або чогось.

Текст 1

ЧОРНІ РУКИ – НЕ ГАНЬБА

Якось актори відомого столичного театру, які жили на тому самому подвір'ї, що й засланець, український драматург Іван Тобілевич, побачили, як письменник ніс вугілля, і почали сміятися з нього, бо руки в нього були в сажі.

– Краще мати чорні руки, – спокійно відповів кепкувальникам Іван Карпович, – а не чорну душу.

Актори засоромилися і пішли з балкона.

В. Шевчук. «Із вершин і низин»

Текст 2

За часів, коли жила Леся Українка, українців часто називали малоросами – від слова «Малоросія». Так імперські чиновники називали Україну, вважаючи її за частину Росії.

Леся Українка дуже пишалася своїм українським корінням, про що свідчить її псевдонім. Одного разу якийсь панок низенького зросту сказав поетесі:

– Отже, ви малороска?

– Так, пане, з першого погляду мені теж було здалося, що я нижча за вас зростом. Але, як бачите, ми обоє помилялися, – відказала Леся, помітно вища від співрозмовника.

В. Шевчук. «Із вершин і низин»

Текст 3

У найдавнішій пам'ятці нашої писемності – «Повісті минулих літ» є розповідь про князя Святослава. Усе життя князь провів у військових походах. Коли Святослав виступав у похід, відправляв поперед себе посланця з попередженням «Іду на вас!». Поважаючи ворогів, князь нехтував перевагою раптового нападу й давав змогу підготуватися до оборони.

Цей історичний приклад допомагає зрозуміти, що повага має виявлятися у вчинках, певних діях. Повага завжди активна, несумісна з байдужістю. Її виявляють, засвідчують, демонструючи визнання гідності іншої людини. Глибинний зв'язок поваги й гідності втілено у словосполученні *гідний поваги*. Кожна людина має власну гідність і гідна поваги. Отже, поважати людину – це означає визнавати її цінність.

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Про кого в ньому йдеться? Що знаєте про нього?
2. Як ви розумієте назву тексту? Яку думку він утверджує?
3. Якою моральною цінністю знехтували кепкувальники?
4. Як співвідносяться поняття «толерантність» і «повага»? Яке з них на якому ґрунтується?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Про кого в ньому йдеться? Що знаєте про українську поетесу?
2. Як тонке відчуття мови допомогло Лесі Українці з гідністю і дотепно вийти із ситуації?
3. Чому зневажливе ставлення до етнічності людини є проявом нетерпимості?
4. Як виявляти повагу до людей іншої національності та культури?

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Про кого в ньому йдеться? Що знаєте про цього історичного діяча?
2. Яку крилату фразу приписують Святославу? Як вона його характеризує?
3. Прокоментуйте ставлення князя до ворогів з позиції «золотого правила моралі».
4. Чому навіть для воєнних конфліктів передбачено закріплені в міжнародних документах правила, що гарантують повагу до людської гідності?

Група 4

1. Прочитайте запропоновані тексти й коротко поясніть, яку думку утверджує кожен.
2. Про які прояви нетерпимості та толерантності йдеться в текстах?
3. Про яку «інакшість» ідеться в кожному тексті?
4. Як розумієте вислів «Кожна людина гідна поваги»? Як це реалізувати?

2. Укладіть перелік етикетних слів, що допомагають бути толерантними в різних життєвих ситуаціях.

3. Обговоріть правила толерантної поведінки для людей, які планують подорож до інших країн.

Що визначає співжиття народів, для яких Україна є домом?

Українська земля за різних часів була рідною для багатьох народів. Колись північне узбережжя Чорного моря стало другою батьківщиною для давніх греків, які закладали тут

міста-держави. Найвідоміші з них – Тіра (на місці сучасного Білгорода-Дністровського), Ольвія (біля с. Парутина Миколаївської області), Пантикапей (на місці нинішньої Керчі), Керкінітида (нині Євпаторія), Херсонес (в околицях Севастополя).

Україна – рідна земля для українців. Українське законодавство визначає особливий статус *корінних* народів в Україні – кримських татар, караїмів і кримчаків, які сформувалися на території Кримського півострова. Представників інших народів, які живуть на українських теренах, зберігаючи свою мову та культуру, називають *національними*, або *етнічними*, *меншинами* (*спільнотами*). Найчисленнішими серед них є росіяни, білоруси, молдавани, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки.

Нині зв'язки між народами стають жвавішими, люди їдуть в інші краї для навчання і роботи, часто оселяючись там назавжди. Тож населення країн (і України також) стає строкатішим.

Гармонійне співжиття представників різних народів та культур, втілене у взаємній повазі до звичаїв, традицій, віри, називають *полікультурністю*. У сучасному світі багато етикетних приписів зазнають змін. Бажаною нормою у взаєминах з людьми є вияв поваги до інакшості, терпимість, доброзичливість. Уявлення українців про розмаїття світу втілене в прислів'ї *Кожен край має свій звичай*.

Т	терпимість
О	обачність
Л	людяність
Е	емпатія
Р	рівність
А	адаптивність
Н	наполегливість
Т	товариськість
Н	надійність
І	інклюзія
С	справедливість
Т	турботливість
Ь	

1. Скориставшись наведеними у схемі поняттями, поясніть, у чому виявляється толерантність (за потреби скористайтеся словником або довідковими джерелами інформації).
2. Як подані поняття пов'язані з толерантністю?
3. Як толерантності стосується настанова «Люби ближнього свого як самого себе»? Чи можна вважати цю настанову ще одним втіленням «золотого правила моралі»?
4. Доберіть приклади інших цінностей та чеснот, які допомагають бути толерантними.

Любомир Гузар.
Фото Українського
католицького
університету

Один із моральних авторитетів сучасної України – Любомир Гузар (1933–2017). Предстоятель Української греко-католицької церкви (2001–2011), він багато сил віддав справі виховання та просвіти українців, шукаючи прості слова для пояснення складних моральних істин. Величезний життєвий досвід, глибокі знання, розуміння природи людини та закономірностей життя суспільства мислитель втілював в афоризмах-повчаннях: *Любов до України – це прекрасний слоган. Можна говорити палкі слова про любов до України: це ні до чого не зобов'язує. А любити треба українців, жителів цієї країни – це є любов до України; Багато хто думає, що мир – то відсутність війни. Але мир є дещо більше. Мир – ще й добрі стосунки між людьми, коли ми не брешемо один одному, не шукаємо вигоду, не бажаємо зла. Мир треба нести кожного дня, кожного дня треба налагоджувати контакти між людьми, шукати доброго спілкування.*

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про життєвий приклад Любомира Гузара.
- Поясніть один із крилатих висловів релігійного діяча, який вважаєте суголосним своїм думкам.

1. Які народи проживають в Україні?
2. Що означає поняття «корінний народ» та «національна меншина»?
3. Які моральні цінності визначають мирне співжиття представників різних народів в Україні?
4. Чому нетерпимість є виявом зла? У яких рисах вона виявляється в повсякденному житті?

5. Висловіть свою позицію щодо питання «Чи можна поважати людину й бути до неї нетолерантною?»

6. Обміркуйте висловлювання сучасних філософів про толерантність. Чи немає в них суперечності? У невеликому есе поділіться роздумами про те, як можна пояснити різне розуміння цієї цінності.

Толерантність – це ознака вищої гідності, вона полягає в умінні бути терплячим до недосконалості інших.

Толерантність – це терпляча стриманість до того, чого або кого не люблять, не схвалюють.

1. Чи доводилося вам спостерігати приклади людського ставлення до інших, зображені на малюнку?
2. Наведіть інші приклади подібних вчинків зі свого досвіду.
3. На якому моральному правилі ґрунтуються такі вчинки? Чому це правило в етиці називають золотим?
4. Поясніть, як ви розумієте поняття «людяність»? Чи випадково слово на його позначення споріднене зі словом «люди»? Назвіть якості, що в них виявляється людяність.

Чому людське життя є найвищою цінністю в сучасному світі?

Упродовж багатовікової історії людство пережило чимало потрясінь: війни, природні лиха, голод, хвороби, що супроводжувалися смертями багатьох людей. Особливо жорстоким було минуле ХХ століття. Лише одна подія – Друга світова війна (1939–1945) забрала життя понад 60 млн осіб.

Ця моторошна кількість спонукає до роздумів: хіба можна світ, у якому гине стільки людей, уважати за добрий? Чому моральні правила, відомі тисячі років, виявилися безсилими проти різноманітних проявів зла?

Якщо ви добре поміркуєте, то самі зможете знайти відповідь на ці непрості запитання. Мало *знати* правила моралі, потрібно *чинити* за ними і у великих справах, і в буденних дрібницях. Переживши жорстокість і несправедливість, люди дедалі частіше замислюються, чи варто перекладати відповідальність за те, що коїться довкола, на інших.

За останні десятиліття в багатьох країнах моральнішими стали закони. Наприклад, скасовано смертну кару. Люди, виявляючи громадянську активність, частіше беруть участь в управлінні державами, контролюють діяльність влади,магаються ухвалення законів, які захищають право на гідне життя. Визнаючи людське життя за найвищу цінність, сучасний світ прагне подолати бідність, голод та хвороби, від яких потерпають ще так багато людей на нашій планеті. Адже людське життя є тим добром, з яким тільки й можна реалізувати якесь інше добро. Отже, першою умовою визнання гідності кожної особи є повага до її життя.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

ХОДИ, БІДА, СТОРОНОЮ

Ніхто з Куреневих помешканців, а також сам Курінь, не сподівався, яка то біда ждала їх уранці. А сталося от що.

Як тільки сонце виринуло з-за перелогів і степ усміхнувся до нього рум'яними росами, почули куренівці далекий грізний гуркіт, що все наближався і наближався. Двигтіла від нього земля, дрижало Їжакове кубло та Кротова й Мурашині нори, і Павукова сіть дрижала дрібненько.

Прокинувся Їжак, заблищав з кубла нажаханими очима, забігали мурахи коло мурашника, розпачливо заметався по своїй павутині Павук. Тільки Крота не видно було; він кидався глибоко в норі з поверху на поверх свого житла і не тямив, що воно там коїться нагорі. Ні, вчорашній гуркіт був не такий. Вчорашній гуркіт схожий був на один грім, а цей, що наближався, – на сто!

Потім ці сто громів підкотилися до самісінького Куреня і знишкли, наче їх і не було. Тільки дим огорнув Курінь густою хмарою, такий ядучий, що й не продишнеш.

– А що, хлопці, – сказав хтось дуже голосно, – приорем старого Демидовича, а чи пожаліємо?

Зачувши ці слова, Їжак, що скрутився був у колючу кулю, хутко випростався і забігав по Курені, шепочучи усім своїм побратимам:

– Кажіть мерщій отако: «Ходи, біда, стороною! Ходи, біда, стороною!» Тоді вона піде. Кажіть!

І загуло все товариство разом: «Ходи, біда, стороною!».

– А навіщо нам його приорювати, – сказав другий, лагідніший і тихіший голос. Дивіться, скільки тут всякої степової братії оселилося! Оно Їжак зіщулився, он Павучисько гасає з переляку, нора оно свіжа кротяча, мурах ціла туча... Хай вони собі живуть! А Курінь давайте однесемо за пагорбок на солонці. Хай стоїть там, може, комусь іще в пригоді стане.

За Григором Тютюнником

Текст 2

СТАРИЙ ЧАРІВНИК

У давні часи жив старий чарівник. Якось покликав його володар тамтешнього краю – чоловік владний і вимогливий, про якого підданці казали, що він без серця.

– Чув я, що ти великий чародій. Покажи своє мистецтво!

– Налий у горнятко гарячого чаю, постав його тут, а сам вийди за двері, – озвався той.

Володар зробив усе, як сказав чарівник. А коли вийшов за двері, побачив красеня – вороного коня. Скочив володар у сідло й гайнув у степ. Кінь мчав, аж поки несподівано не скинув вершника, а сам – зник. Залишився володар сам один у безлюдному степу. Довелося йому пити воду з калюж, харчуватися корінцями та кониками. Зустрів він якогось дня жінку з двома маленькими худими хлоп'ятами. Усе майно відняли в неї володареві збирачі, і тепер дітям нема чого їсти. Пожальвів володар жінку, став їй допомагати. Та один із хлоп'ят все одно помер від виснаження і хвороб. Жаль стиснув серце володаря. Сів він на камінь і гірко заплакав.

Скільки так просидів володар, невідомо, але коли він трохи вгамував сердечний біль й розглянувся навсебіч, то побачив, що сидить у себе на троні, навіть чай у горнятку ще не вистиг.

– Ну як, володарю, надивився на людське горе? – запитав старий чарівник. – Побачив, як важко живеться людям, тобою скривдженим!

Сказав таке – і зник.

Монгольська казка

Текст 3

ЩО ДАЛІ

Моїй бабусі, щоб перевідати свою маму, потрібно було три дні. Один день ішов, щоб дістатися місця на бричці, запряженій кіньми, ще один – аби розповісти і послухати останні новини, посидівши трохи в кухні, а трохи у саду, і третій день – на дорогу назад.

Коли моя мати їздила до своєї мами, то витрачала два дні. Вона добиралася потягом і, якщо їй щастило з пересадками, приїжджала того самого дня під вечір. Мама розповідала бабусі про своє життя, вислуховувала новини від неї і наступного дня від'їжджала.

Мені, щоб провідати мою маму, досить години. Я приїжджаю машиною, затримуюся в неї десять хвилин і поспішаю назад, бо діти нудяться, а я, як завжди, не встигаю зробити закупи в супермаркеті.

Скільки часу потрібно буде моїй дочці, щоб відвідати мене?

За Бруно Ферреро

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Хто його автор? Чим подібний цей текст до казки, а чим відрізняється?
2. Яка небезпека чигала на мешканців куреня? Як ви думаєте, чому орачі вирішили перенести курінь?
3. Чи маємо підстави вважати аргументи другого орача проявом гуманістичної моралі?
4. Поясніть назву оповідання. Чому гуманне ставлення до інших здатне запобігати малому і великому лихові?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Чому казка має назву «Старий чарівник», хоч у ній ідеться про володаря?
2. Що допоміг зрозуміти володареві старий чарівник? Чому він змусив його самого страждати?
3. Яку думку утверджує казка? Чи знаєте інші казки з такою самою ідеєю?
4. Як змінилися уявлення людей про засоби досягнення суспільної справедливості в сучасному світі? Як повага до людської гідності пов'язана з милосердям?

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Чому в назві замальовки немає знака питання?
2. Яку думку утверджує автор, ділячись спостереженнями героїні?
3. Як ці спостереження пов'язані із запитаннями в параграфі «Хіба можна світ, у якому гине стільки людей, уважати за добрий? Чому моральні правила, відомі тисячі років, виявилися безсилими проти різноманітних проявів зла?»
4. У чому виявляється відповідальність кожної людини за утвердження моральних цінностей?

Група 4

1. Прочитайте запропоновані тексти й коротко поясніть, яку думку утверджує кожен.
2. Про які прояви людяності йдеться в текстах?
3. Доведіть, що усі три тексти мають загальнолюдський вимір, тобто стосуються кожної людини, а не особливих життєвих ситуацій.
4. Чому моральні норми, що лежать в основі уявлень про людину як найвищу цінність, хоч і відомі здавна, лише в минулому столітті набули сили правових норм (із проголошенням Загальної декларації прав людини)?

2. Складіть неримований п'ятирядковий вірш (сенкан), дотримуючись послідовності: 1) поняття, якому присвячено вірш (людяність); 2) два прикметники, якими можна схарактеризувати це поняття; 3) три дієслова, доречних у характеристиці поняття; 4) речення, яке передає ставлення до поняття; 5) слово – синонім чи антонім – до того поняття, яке записане в 1-му рядку.

3. Прослухайте сенкани одне одного, обміняйтеся враженнями.

Май мужність користуватися власним розумом.

Що називають гуманістичною мораллю?

З уроків історії ви знаєте, що паростки духовності були властиві людині й за найдавніших часів. Археологічні знахідки свідчать, що дуже давно люди почали виявляти турботу одне про одного. Попри суворі умови життя, вони доглядали хворих та піклувалися про дітей, вшановували померлих і прагнули полегшити будні живих. Такі вчинки свідчать про зародження моралі. Учені на підставі джерел дійшли висновку, що найдавніші моральні правила стосувалися праці (з певного віку дитину привчали до неї), споживання їжі (одночасно й порівну), взаємин дорослих і дітей, старших та молодших, чоловіків та жінок.

Має прихильників думка, що мораль – як норми, правила, цінності взірцевої (такої, якій *належить бути*) поведінки існувала завжди як ідеал, як вища досконалість. Щоправда, люди, поглинуті буденними справами, можуть не замислюватися про неї. Тож сенс людського життя – відкривати одвічні істини добра, милосердя, справедливості, людяності.

Людяність виявляється в ставленні до інших з любов'ю, розумінням, співчуттям. Утіленням людяності є *доброта, великодушність, уміння прощати, чуйність, здатність до саможертви*. Людяність є практичним проявом гуманізму – переконань, що ґрунтуються на уявленні про унікальність кожної особистості. Мораль, заснована на гуманізмі, називають *гуманістичною*.

Гуманістична мораль – основа для розбудови громадянського суспільства, тобто спільноти вільних та рівних у своїх правах людей, які прагнуть разом плекати свій добробут задля потреб та інтересів інших людей. Мораль громадянського суспільства найвищою цінністю визнає людину, спрямована на її розвиток.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Гуманізм – ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність.

Гуманіст – людина, яка пройнята ідеями гуманізму.

Гуманний – людяний.

ЛЮДЯНІСТЬ

	С	А	М	О	Г	О		С	Е	Б	Е	М	А	В	
К	Ч	О	Г	О		С	О	Б	І		Н	Е		Б	Я
Я	Ш	Е	Ч	О	Х	С		О	Б		І	Ц	И	А	С
		А	Н	З		Е	Н		І	-	И	Д	Н	Ж	Ь
О	В	Т	А	Т	С		И	Н	О	В		У	И	А	Т
Г	О	И	В	Т	О	Г	О,		Ч	О	Б	С	Р	Є	И
О	Д	М	И		Д	Ю	Л		О	Г	О		К	Ш,	Р
В	И	Е	Л	У	Е	Ж	А	Є	Д	О	Щ	Е			І
С	Ц	Ш	И	М	Й	А	С	Ш				Н	И	Т	М
	І		С	О		Б	Т		Я	С	Ш,	Ч	Н	О	Д
О	Г	О	Я	Ш	Т		А	В	С	О	Е	И	Д	Г	І
Я	О	С		Н	А	Е	Н		І	Б	Ч	З	У	О	В
К	Ь	У	Д	І	К,		Я	К		Х	О		Р		
О	Н	Д	О		И	Н	И	Ч			Н	Е	Б	Й	Ю
Ю	Ж	У		Т	Е	Б	Е		Е	У	Н	Е			О
	И	Л	Б		И	Б	Ю	Л	Н	М	О	Ш	Н	І	К
М	І	Р	О	Ю		М	І	Р	Я	Є	Т	Е,		Т	А

1. Скориставшись наведеними у схемі висловами, поясніть, як виявляти людяність у повсякденному житті.
2. Який з висловів пояснити вам найпростіше, а який – найскладніше?
3. Які з висловів мають біблійне походження, які є народними прислів'ями, а авторство яких приписують відомим мислителям давнини?
4. Як, на вашу думку, можна пояснити таку кількість варіантів золотого правила моралі? Чи є цей факт свідченням поступового формування гуманістичної моралі? Відповідь обґрунтуйте.

Іммануїл Кант.
Художник Йоганн
Беккер. 1768 р.

Іммануїл Кант (1724–1804) – один із найвизначніших німецьких філософів. Він виклав «золоте правило моралі» мовою філософії. Обмірковуючи глибинний зміст цієї загальної моральної настанови, мислитель уточнив її формулювання: *Дій лише за тією нормою, яку хочеш бачити ...нормою для всіх людей і також для тебе... Дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу.* У своїх роздумах про природу моральності спирався на досвід природознавця, здобувши визнання і в цій царині. Кант цікавився астрономією, фізикою, математикою, фізичною географією, мінералогією. І. Кант переконував, що свідченням моральності людини є людяність, тобто здатність брати участь у долі інших людей. Свої етичні настанови філософ втілював у влучних афоризмах:

Треба вчити не думок, а міркувати; Уміння ставити розумні запитання вже є важлива й необхідна ознака розуму і проникливості; Коли справедливість зникає, то не залишається нічого, що могло б надати цінність життю людей.

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про етичні погляди Іммануїла Канта.
- Чому настанова Канта ставитися до людей як до цілі, а не як до засобу є втіленням ідей гуманізму? Поясніть один із крилатих висловів філософа, який вважаєте суголосним своїм думкам.

1. Що називають гуманістичною мораллю?
2. Як у сучасних демократичних суспільствах обстоюють найвищу цінність гуманістичної моралі – людське життя?
3. Чим можна виміряти цінність життя людини? Чи завжди це можливо? Чому?
4. Наведіть приклади людяності із сучасного повсякдення.
5. Висловіть свою думку з приводу того, чи можна за допомогою людяності протидіяти злу.
6. Підготуйте розповідь про літературного героя, якого вважаєте взірцем людяності. Сформулюйте кілька правил, дотримання яких допоможе стати більш людяними.

1. Чи є у вашому рідному місті (селі) куточок, подібний до того, який зображено на малюнку? Чи доводилося вам, як і героям малюнка, бувати в такому місці? За якої нагоди випадало там бувати?
2. Чи знаєте про правила перебування біля храму чи в храмі? Наведіть приклади таких правил.
3. З чим пов'язане виникнення таких правил? Чи потрібно їх дотримуватися, якщо ви не поділяєте переконання людей, які належать до церковних громад? У яких випадках?
4. Чому у дні найбільших релігійних свят встановлюють загальнодержавний вихідний?

Що таке віра та релігійність?

Особливий світогляд та світосприйняття, набір культурних, духовних та моральних цінностей, що зумовлюють поведінку людини; те, що сприймають на віру, чому поклоняються, називають **релігією** (від латинського *religio* – зв'язок).

З уроків історії ви знаєте, що **релігійні** уявлення були притаманні найдавнішим людським спільнотам. Віддавна люди наділяли надприродними властивостями світ речей та природи навколо себе (такі уявлення лежать в основі фетишизму, тотемізму та магії). Згодом наші предки стали вірити в богів.

Рису, що визначає, якою мірою людина перейнята релігійними уявленнями, цінностями, нормами, наскільки релігія впливає на життя людини, називають *релігійністю*. Коли кажуть, що людина релігійна, це означає, що її духовне життя визначає певна релігія. Таку людину називають іще *побожною*.

Оснoву моральності побожної людини становить віра в Бога. Вона є дороговказом для вибору між добром та злом: оскільки все у світі, за уявленнями релігійної людини, живе за Божими законами – *заповідями*, то дотримання заповідей – це добро, а порушення їх – зло (гріх). На вірі ґрунтуються й інші релігійні почуття – любов до Бога, благоговіння, смиренність (покірливість) та інші переживання. Своєю глибиною вони часто переважають інші почуття. Ось чому релігійними почуттями не можна легковажити, їх не можна зневажати, бо цим ми ображаємо інших людей.

Поняття «віра» вживають не тільки стосовно релігій. Дієслово «вірити» означає не сумніватися в правдивості, істинності почутого чи побаченого, тобто приймати щось за правду. Ще одне значення цього дієслова: бути впевненим у чому-небудь.

Тож *віра* – це впевненість у чомусь, яка не потребує жодних доказів. Саме на вірі ґрунтується довіра до людей. Тому віра належить до моральних цінностей. Ось чому філософи переконані, що внутрішній світ кожної людини тримається на вірі, надії та любові.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Релігійний – 1. Який вірить у Бога й старанно виконує всі релігійні обряди. 2. Який стосується релігії, ґрунтується на релігії.

Текст 1

Український письменник, автор перших в українській літературі повістей Григорій Квітка-Основ'яненко був побожною людиною, що істотно впливало на його літературну творчість. П'ятилітнім хлопчиком, тяжко недужий на очі, поїхав він із матір'ю на прощу до Озерянського монастиря й там раптом прозрів. Це дивне, несподіване одужання – саме в церкві, під час молитви – сповнило його душу глибокими релігійними почуттями. Під впливом сильного релігійного настрою задумував уже на 12-му році життя вступити до монастиря. Навчався Квітка вдома і в монастирській школі. На 23-му році життя, не без впливу дядька, який був настоятелем одного з монастирів, Квітка вступив у цей монастир і прожив у ньому близько чотирьох років послушником. Після виходу з монастиря оселився майбутній письменник у Харкові, де його захопило бурхливе громадське життя. Релігійний світогляд Квітки втілено в його творах, зокрема, в ідеальних характерах його героїв – взірцях християнських чеснот.

За І. Крип'якевичем

Текст 2

Митрополит Петро Могила, 1996 р. визнаний святим, здобув блискучу освіту. Життям, вихованням молодого Могили опікувався польський коронний канцлер, гетьман Станіслав Жолкевський, при дворі якого Могила проходив службу з 1617 р. Після загибелі Жолкевського за нового покровителя Петрові Могилі став польський коронний гетьман Гнат Хоткевич. Під його орудою Могила брав участь у Хотинській війні (1621).

Як вихованець командувача польського війська він мав змогу познайомитися з керманичем козацького війська гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Могилу вразили незламний дух, хоробрість, зразковий вишкіл Запорозького Війська, військовий хист гетьмана. Після Хотина Могила часто бував у Києві. Тут багато спілкувався з митрополитом київським Йовом Борецьким, який став його духовним

наставником. Під впливом Борецького Могила рішуче змінив своє життя: покинув військову службу, став послухником Києво-Печерської лаври і невдовзі прийняв чернецтво.

За З. Хижняк

Текст 3

Небагато у світі храмів, про які написано романи. Нотр-Дам у Франції – про нього «Собор Паризької Богоматері» Віктора Гюго. Софія Київська, про яку написав роман «Диво» Павло Загребельний. І є в Україні ще один храм, оспіваний у романі – у «Соборі» Олесея Гончара. То Троїцький собор у місті Новомосковську Дніпропетровської області, колишній Самарі.

Історія його спорудження, що її записав Дмитро Яворницький, схожа на легенду. Було це в 1773 р., коли Запорозьку Січ ось-ось мали зруйнувати. У Самарі, центрі найбагатшої Самарської паланки, стояла старенька церковця, і козаки задумали збудувати нову. Зібрали раду, знайшли майстра – Якіма Погребняка з села Водолаги.

– Чи ти ж зумієш збудувати Божий храм?

А будувати козаки надумали неабияк: без жодного цвяха! Бо негоже, міркували вони, у храмі Спасителя, розіп'ятого на хресті й прибитого залізними цвяхами, забивати цвяхи в дерево.

– Збудую, чому ні. Мені не первина, – відповів Яким Погребняк. Та й намалював просто на стежці в саду, де вони зібралися, гарну п'ятиглаву церкву.

За Зіркою Мензатюк

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Про кого в ньому йдеться? Чи читали твори цього письменника? Що знаєте про його участь у суспільному житті України XIX ст.?
2. Які життєві факти зумовили глибоку релігійність Григорія Квітки-Основ'яненка?
3. Як це вплинуло на його творчість?
4. Як пов'язані релігійність та духовність?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Про кого в ньому йдеться? Що знаєте про участь цього історичного діяча в суспільному житті України XVII ст.?
2. Що найбільше вразило в долі Петра Могили?
3. Хто мав вирішальний вплив на зміну його життєвого шляху?
4. Поділіться припущеннями, як пов'язані релігійність і пошук сенсу життя.

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Про що з нього довідалися?
2. Чому культові споруди є мистецькими пам'ятками?
3. Навіщо люди будують культові споруди?
4. Чи доводилося вам бувати у храмі? Поділіться своїми відчуттями від перебування в культовій споруді.

Група 4

1. Прочитайте подані тексти. Чому релігійне життя є важливим складником національної культури?
2. Схарактеризуйте шлях до віри Г. Квітки-Основ'яненка та П. Могили набором із 5 іменників, 3 прикметників та 3 дієслів.
3. Поділіться припущеннями, чому в кожної людини свій шлях до храму.
4. Чому про видатні культові споруди складають легенди та пишуть літературні твори?

2. Поясніть у невеликому есе, як ви розумієте поняття «віра».
3. Укладіть перелік настанов, як не образити релігійні почуття.

Що визначає релігійне життя в Україні?

Попри те, що традиційною релігією в Україні є *християнство* (його історія на наших землях сягає X ст.), релігійне життя в нашій державі дуже розмаїте. Кожна зі світових релігій, про які ви довідалися в параграфі 15, має кілька течій і представлена різними церквами. Так, християнство 1054 р. поділилося на дві течії – *Православну та Римо-католицьку церкви*. Сьогодні в Україні є і католицькі, і православні громади. Крім того, від 1596 р. веде свою історію *Українська греко-католицька церква*. Від XVI ст. бере початок ще один напрям християнства – *протестантизм*, який сьогодні представлений багатьма течіями. В Україні діють різні протестантські громади.

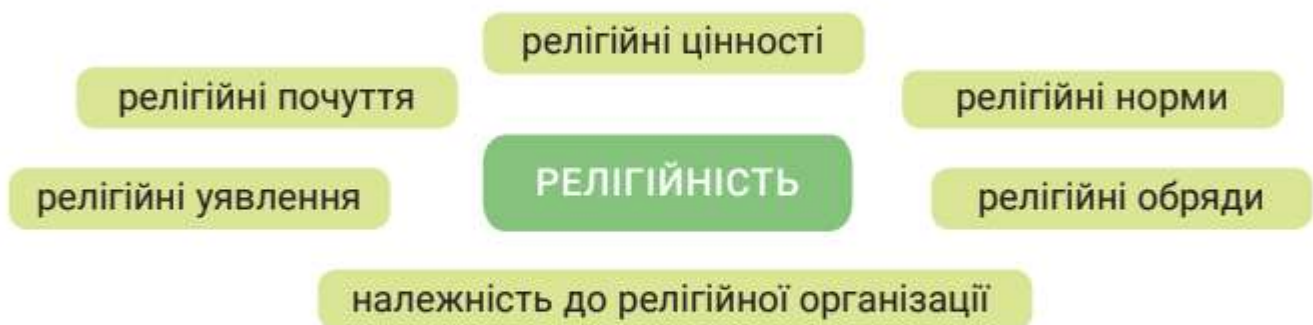
Представлено в Україні й *мусульманство*. Найбільше мусульманських громад у Криму. Діє в нашій державі сім

духовних навчальних закладів мусульман, видаються газети та журнали. Чимало в Україні віруючих-іудеїв. Іудейські громади утримують шість навчальних закладів, опікуються виданням кількох десятків газет та журналів.

Набули поширення новітні релігійні течії й напрями. Зростає зацікавлення *індуїзмом* і *буддизмом*.

Різноманітні релігійні течії називають віровченнями, або *конфесіями* (від латинського «віросповідання»). Громади віруючих певних християнських конфесій об'єднуються в *церкви*. Ось чому релігійне життя називають іще конфесійним, або церковним. З огляду на велику кількість різних за своїм віросповіданням релігійних організацій в Україні, релігійне життя в нашій державі характеризують як *поліконфесійне* (початкова частинка *полі-*, грецька з походження, має значення «численний»).

Попри глибинну спорідненість моральних засад, закладених у різних релігіях, уникати суперечок між прихильниками різних віровчень не завжди легко. Труднощі виникають тоді, коли люди перестають бути толерантними, вбачаючи в іншій релігії загрозу власній вірі. Це призводить до заперечення інших учень і до переслідувань людей інших віросповідань. Законами України передбачено відповідальність за розпалювання релігійної ворожнечі. Конституцією нашої держави кожному громадянину надано право і забезпечено можливість вільно визначати своє ставлення до релігії, тобто сповідувати будь-яку релігію або бути атеїстом. Такі норми визначають як *свободу совісті*.

1. Скориставшись схемою, витлумачте поняття «релігійність».
2. З яким світоглядом пов'язана релігійність?
3. Як ви думаєте, чи можуть релігійні люди сповідувати інші форми світогляду – наприклад, мистецький або науковий? (Якщо знаєте відповідні приклади, наведіть їх.)
4. Поясніть, як кожен вияв релігійності пов'язаний з вірою.

Люди часто недооцінюють те, що вони роблять. Кажуть, що це дециця. Але велике і складається з малого.

ЛЮДИ ТА ІДЕЇ

Матір Тереза.
1988 р.

Католицька черниця, відома як матір Тереза (1910–1997), уславилася тим, що впродовж більш як сорока років допомагала сиротам, хворим та жебракам в Індії, куди переїхала за покликом серця 1929 р. Для допомоги нужденним заснувала кілька добродійних організацій, середки яких згодом виникли в різних країнах світу. У 1979 р. за свою подвижницьку діяльність отримала Нобелівську премію миру, а після смерті була канонізована, тобто визнана святою. Прикметно, що присвятити життя релігії Агнеса (таким є світське ім'я матері Терези) вирішила ще дванадцятилітньою. Про те, як відчула покликання боротися з бідністю, залишила такий спогад: *Я повинна піти з монастиря й допомагати бідним, живучи їхнім життям. Це було веління.*

Не скоритися йому означало б зраду віри. Про силу релігійних почуттів матері Терези свідчать її заповіді, в основі яких – велика любов до людей: Велика радість лежить у тому, щоб присвятити себе служінню іншим людям. Віддавай світові найкраще, що в тебе є. Для створення сім'ї досить полюбити. А для збереження – потрібно навчитися терпіти і прощати. Легко любити далеких, але не так уже легко полюбити близьких. Найбільші злидні – це злидні серця.

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про добродійні справи матері Терези. Поміркуйте на прикладі життя святої, як віра, надія та любов спонукали її до добродійної діяльності.
- Поясніть один із крилатих висловів матері Терези, який вважаєте суголосним своїм думкам.

1. Яку людину називають релігійною? Як треба ставитися до релігійних почуттів?
2. Які релігійні свята ви знаєте? Яких традицій, пов'язаних з їх святкуванням, дотримуєтесь?
3. Як пов'язані віра, надія та любов із духовністю людини?
4. Що визначає релігійне життя в Україні?
5. Продовжте речення за поданим початком: *На мою думку, люди прагнуть віри тому, що...*
6. Підготуйте презентацію про видатну культову споруду у вашому рідному місті (селі) чи найближчому до вас районному / обласному центрі.

Як діяти, аби поміж людьми меншало бар'єрів?

1. Яким є настрій зображених на малюнку людей? Чи всі вони мають однакові можливості, щоб рухатися, бачити, чути?
2. Як зображені люди долають свої обмежені можливості? Хто їм допомагає?
3. На яких цінностях ґрунтуються взаємини зображених людей?
4. Як ці цінності допомагають людям долати перешкоди, з якими вони стикаються в повсякденному житті?

Чому важливо долати суспільні бар'єри?

Словом **інклюзія**, запозиченим з англійської мови, позначають заходи із залучення до активного суспільного життя якомога більшої кількості людей, зокрема тих, хто має особливі потреби чи обмежені можливості. Наприклад, інклюзивна освіта передбачає рівні можливості в залученні до якісного навчання всіх без винятку дітей. Через різні життєві обставини деякі діти не мають змоги тривалий час відвідувати школу, тож потребують особливих умов, аби реалізувати

своє право на освіту. Інклюзивні заходи мають на меті подолати різні вияви *дискримінації*, тобто будь-які відмінності, обмеження або переваги, що заперечують або зменшують рівність у реалізації прав.

Прикладом інклюзії є *паралімпійські ігри*. Зародженням паралімпійського руху вважають змагання поранених солдатів Другої світової війни у лікарні містечка Стоук-Мандевіль у 1944 р. У день відкриття Лондонської 14-ї Олімпіади 1948 р. відбулися демонстраційні змагання зі стрільби з лука, у яких брали участь 16 учасників у колісних візках. Статус міжнародних змагання набули 1952 р. і відбуваються щороку.

Перші ж паралімпійські ігри відбулися 1964 р. Зараз вони включають близько 20 видів спорту. На зимовій Паралімпіаді 2022 р. в Пекіні українські спортсмени посіли друге місце, завоювавши 29 медалей. Проведення паралімпіад утверджує ідею побудови *безбар'єрного* суспільства, тобто суспільства необмежених можливостей, у якому немає місця дискримінації та враховуються інтереси кожного.

Проте спорт – не єдина царина, де люди стикаються з обмеженнями в реалізації своїх прав. Наприклад, впровадження засобів, що дають можливість усім людям незалежно від можливостей мати доступ до інформації, називають *інформаційною безбар'єрністю*. Забезпечення інформаційної безбар'єрності досягають використанням шрифту Брайля та великошрифтового друку (для людей з порушеннями зору). До таких засобів належить і переклад жестовою мовою, субтитрування тощо.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Інклюзія – процес збільшення ступеня участі всіх громадян у суспільстві.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

НЕПОХИТНИЙ ОЛОВ'ЯНИЙ СОЛДАТИК

Жили колись двадцять п'ять олов'яних солдатиків. Усі солдатика були подібні один до одного, лише двадцять п'ятий відрізнявся від своїх братів: у нього була тільки одна нога. Його виливали останнім, і олова не вистачило. Але і на своїй одній нозі він стояв рівно і твердо, як решта на своїх двох.

На столі, де поставили солдатиків, було багато інших іграшок, а найбільше впадав в око чудовий палац із паперу. Наймилішою там була маленька панна, яка стояла на порозі відчинених дверей палацу. Панна була балериною. Вона стояла на одній нозі, простягнувши руки вперед, а другу свою ногу підняла так високо, що олов'яний солдатик не міг її побачити і подумав, що в панни, як і в нього, тільки одна нога. «От дружина для мене, – подумав він. – Я повинен з нею познайомитися!». І він сховався за табакеркою, звідти міг спостерігати.

Коли настав вечір, іграшки почали гратися... Зчинився такий галас! Тільки двоє не рушили з місця – це були олов'яний солдатик і балерина. Вона трималась рівно на пальчиках, розкинувши обидві руки. Він був теж непохитний на своїй одній нозі, і його очі й на мить не відривалися від неї. Годинник пробив дванадцять – і раптом із табакерки вистрибнув маленький чорний гном.

– Олов'яний солдатику! – промовив гном. – Не дивися на те, що тебе не стосується!

Але олов'яний солдатик удав, ніби нічого й не чує.

– Ну, добре ж, почекай до ранку! – лиховісно промовив гном.

Зранку олов'яного солдатика поставили коло вікна. І чи то гном зробив, чи протяг, але раптом вікно відчинилося – і солдатик полетів униз... Служниця і маленький хлопчик одразу побігли його шукати, проте не знайшли.

Після дощу двоє хлопчаків знайшли солдатика, зробили з газети човника, поставили посередині солдатика, і він поплив униз рівчаком. Паперовий кораблик гоїдався, нахилився і кружляв так швидко, що олов'яний солдатик аж тремтів, та лишався непохитним. Раптом човник спинився під довгим містком. І ось уже великий водяний пацюк, що мешкав там, клацає зубами...

Почувся страшенний шум: то рівчак спадав у великий канал. Це для солдатика було так страшно, як для нас кинути-ся у водоспад. Він був так близько, що човна уже ніщо не могло зупинити. Бідний олов'яний солдатик тримався непохитно, як міг. Човен закрутився, наповнився водою по вінця і став тонути. Олов'яний солдатик стояв по шию у воді. Він згадав маленьку чарівну балерину... І в цю мить його проковтнула велика риба.

Ох, як темно було в риб'ячому животі! Але олов'яний солдатик лишався непохитним і рівно лежав із рушницею в руках. Риба металася на всі боки, виробляла жахливі стрибки. Нарешті, вона зовсім затихла. І раптом ніби блискавка майнула. Стало несподівано світло, і хтось закричав голосно: «Олов'яний солдатик!».

Річ у тім, що рибу впіймали, понесли на базар, продали, звідти вона потрапила на кухню. Отак і виявили солдатика. Тепер він став знаменитим! Але не загордився.

Олов'яний солдатик опинився в тій самій кімнаті, де був раніш; він бачив тих самих дітей, і ті самі іграшки стояли на столі і розкішний палац із чарівною маленькою балериною. Вона так само трималася на одній нозі, а другу підняла високо в повітря. Вона також була непохитна. Це зворушило олов'яного солдатика, він мало не заплакав оловом, а це ж йому не личило...

*Ганс Крістіан Андерсен.
Подано зі скороченнями*

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Хто автор казки? Які інші казки цього письменника читали? Чи подобаються вони вам? Чим саме?
2. Хто є головним героєм казки? Як ви думаєте, чому письменник саме цього солдатика зробив основним персонажем?
3. Що вирізняло непохитного олов'яного солдатика серед його братів у зовнішності? А в рисах характеру?
4. Як вважаєте, що саме спричинило пригоди непохитного олов'яного солдатика?

Група 2

1. Яким уявляєте непохитного олов'яного солдатика? Чому саме він став головним героєм казки?
2. Намалюйте непохитного олов'яного солдатика та схарактеризуйте його за планом: 1) незвичайна зовнішність; 2) особливості вдачі; 3) дивовижні пригоди; 4) палке серце.
3. Перекажіть казку від першої особи. Обговоріть у загальному колі, чи з'явилися за такого переказу нові деталі в оповіді. Як ви думаєте, із чим це пов'язано?
4. Що відчуваєте до непохитного олов'яного солдатика?

Група 3

1. Як ставилися до головного героя казки інші персонажі? Які деталі в тексті на це вказують?
2. Чому чорний гном із табакерки заявив, що солдатикові не гоже задивлятися на балерину? Чи вважаєте таке ставлення справедливим?
3. Як ви думаєте, чи легко було солдатикові виявляти непохитність?
4. Перекажіть казку від особи чорного гнома або кухарки. Чи змінилося від цього ваше ставлення до героя?

Група 4

1. Чи подобається вам історія, яку розказав данський казкар? Чим саме?
2. Чому впродовж оповіді автор постійно наголошує на непохитності свого героя?
3. Чого навчає казка про непохитного олов'яного солдатика? Чи знаєте інші казки Г. К. Андерсена, які утверджують ту саму або схожу ідею?
4. Які загальнолюдські цінності, на вашу думку, утверджує казка? Чи вважаєте такі цінності важливими для себе?

2. Придумайте своє завершення історії про непохитного олов'яного солдатика.

3. Укладіть перелік цінностей, які давали силу олов'яному солдатикові виявляти непохитність. Наведіть приклади вияву цих цінностей у реальному житті.

У тихих людей – найгучніші думки.

Про які правила спілкувального етикету не варто забувати?

На уроках етики ви не раз обговорювали думку про те, що всі люди народжуються для радості. Проте на долю кожного випадає чимало випробувань і смутку.

Багато горя принесла в Україну війна. І хоч народне прислів'я каже, що *горе нікому не мед*, але часто саме в тяжку годину людина виявляє найкращі свої риси. Адже, якою б великою не була печаль, вона відлягає від серця, коли ще хтось переймається нею, підтримує та втішає, бере на себе бодай крихту переживань.

Тож загальнолюдським моральним правилом є настанова: «Не будь байдужим до чужого горя». Щоправда, чуйність потрібно вміти виявляти **тактовно**, з відчуттям міри – так, щоб не завдати зайвого болю, не образити людину, не ство-

рити їй незручностей. Цього допомагають досягти правила етикету.

Серйозним випробуванням є хвороба. Часом ми нездужаємо самі, часом – наші близькі та друзі. Етикет рекомендує певні правила для цих ситуацій. Зокрема, неввічливо говорити про своє нездоров'я в товаристві. Так само неввічливо вимагати від інших турботливого та поблажливого ставлення через нежить чи застуду. Не вважають вихованою людину, яка надмірно розпитує про здоров'я, цікавиться подробицями лікування (це можуть дозволити собі лише найближчі люди).

Добррозичливість і тактовність – риси, що допомагають у спілкуванні з будь-ким. Виявляйте ці риси завжди, і тоді вам не доведеться ніяковіти через те, що неуважністю сприкрили людину з особливими потребами. Пам'ятайте про *принцип суспільної та громадянської безбар'єрності*. Він передбачає дотримання умов для рівних можливостей участі всіх людей у житті громад і держави, рівного доступу до культурного життя, створення сприятливого середовища для фізичного розвитку та самореалізації.

Деякі люди мають долати проблеми, що супроводжують їх усе життя. Це, приміром, вади зору чи слуху, пологові травми, що ускладнюють рух, різні травми.

Щоб осягнути, що відчувають такі люди, виконайте вправу «Текст у дзеркалі». Для цього скористаймося віршиком із повісті-казки Льюїса Керрола «Аліса в Задзеркаллі». Спробуйте прочитати спершу «перевернутий варіант». Чи легко вам було це зробити? Уявіть, що за текстом вірша ви отримали завдання на уроці, яке мали б виконати за 3 хвилини: більшість дітей працювала б із звичайним текстом, а двоє троє учнів – із «перевернутим». Хто швидше впорався б із завданням? Із якими почуттями ви поставитеся до тих, хто працював із дзеркальним відображенням тексту? Ніколи не забувайте про ці свої відчуття.

Курзу-Верзу

Був смажень і швимкі яски
Спіралили в кружві,
І марамульки йшли в псашки,
Як трулі долові.

Курзу-Верзу

Був смажень, і швимкі яски
Спіралили в кружві,
І марамульки йшли в псашки,
Як трулі долові.

Сучасні норми спілкувального етикету передбачають обмеження в уживанні на людях слів, які стосуються фізичних характеристик (рудий, старий, клишоногий, огрядний, гаркавий, шульга тощо). Порадники з культури мови пропонують коректні вислови, якими варто замінювати ті, що можуть сприйматися як дискримінаційні: замість слова *дальтонік* радять уживати фразу *людина з порушенням сприйняття кольору*, замість слова *пенсіонер* – *людина старшого віку*.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Такт – почуття міри, що підказує правильне розуміння або оцінку явищ життя.

Тактовний – який володіє почуттям міри, такту, делікатний, ввічливий.

1. Наведіть приклади перешкод, з якими стикалися самі або були свідками, як із ними стикаються інші люди.
2. Чому такі перешкоди створюють нерівність у забезпеченні прав?
3. Якими сферами життя варто доповнити схему? Запропонуйте назви для таких проявів безбар'єрності.
4. Чому подолання бар'єрів сприяє поступу суспільства?

Стівен Гокінг.
Фото NASA. 2008 р.

Англійський фізик-теоретик, дослідник космосу **Стівен Гокінг (1942–2018)** належить до кола вчених, які визначають розвиток фундаментальних наук. Уславився він і як натхненний популяризатор науки. Його книжку «Коротка історія часу», (1988) перекладено 35 мовами. За 20 років її купили понад 10 мільйонів читачів у різних країнах. Через важку хворобу більшу частину життя С. Гокінг провів у інвалідному візку, не мав змоги ані писати, ані говорити. Учений міг спілкуватися лише так: він підіймав брову, коли хтось

вказував на потрібну літеру на картці з алфавітом. Згодом для нього було створено програму, яка давала змогу за допомогою перемикача в долоні вибирати на екрані потрібні слова з меню; слово вимовляв синтезатор мовлення. *«Переконаний, моя інвалідність має стосунок до того, чому я широковідомий. Людей зачаровує контраст між дуже обмеженими фізичними можливостями та широченною природою Всесвіту, з якою я маю справу»,* – зауважував Гокінг. Життєвий досвід професора втілено у численних афоризмах: *Я поняття не маю, який мій рівень IQ. Люди, які хваляться своїм IQ, – лузери; Якби мені довелося обирати супергероя, яким я хотів би бути, я б обрав Супермена. Він – це все, чим я не є; Перше: не забувайте дивитися на зірки, а не під ноги. Друге: ніколи не здавайтеся. Робота дає вам сенс і мету, і життя без неї порожнє. Третє: якщо вам пощастило знайти любов, пам'ятайте, що вона у вас є, і не кидайте її.*

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про відкриття та популярні книжки вченого.
- Доведіть на прикладі життя Стівена Гокінга сутність поняття «рівноцінність». Чому професора вважають символом непохитної сили волі?

1. Що називають інклюзією, безбар'єрністю?
2. Чи пов'язані ці поняття? Поясніть, у чому ви вбачаєте цей зв'язок.
3. Як ви думаєте, що потрібно, аби принципи інклюзії та безбар'єрності набули поширення в усіх сферах життя?
4. Доведіть, що опрацьовані на уроці поняття постали з розвитком моралі.

5. Завершіть речення прикладом, який вважаєте найпереконливішим: *Для мене суспільство рівних можливостей – це суспільство, у якому...*

6. Скориставшись додатковими джерелами інформації, підготуйте повідомлення про людину, життєвий приклад якої переконує у здатності долати найскладніші перешкоди.

Як долати стереотипи й упередження?

1. Чи траплялося вам чути твердження, які зринають у думках персонажів малюнка? Як часто?
2. Чи вважаєте ці думки слухними? Чому?
3. Як гадаєте, якби зображені персонажі дослухалися до подібних думок, чи робили б вони те, чим зайняті?
4. Поділіться припущеннями, як і чому виникають умовиводи, яким присвячено малюнок.

Що таке стереотипи та упередження?

Явища, про які йдеться в цьому параграфі, зумовлені особливостями людського мислення. Сприймаючи дійсність, ми передусім спираємося на досвід, використовуємо готові мисленнєві шаблони, що дає нам змогу швидко робити висновки та ухвалювати рішення. Такі мисленнєві шаблони називають **стереотипами**. Грецьке з походження слово «стереотип» поширилося з професійної мови книгодрукарів, де ним позначали пластину з точним відтворенням друкарського

набору для виготовлення копій тексту. Близьким за значенням до нього є слово *кліше*.

У переносному значенні стереотип – це те, що часто повторюється, стало звичним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності. Стереотипами-кліше є, зокрема, етикетні слова, які ми вживаємо в повторюваних ситуаціях, стали мовні звороти, які не створюють під час спілкування, а відтворюють, наслідуючи зразки їх вживання, засвоєні з дитинства. Ви знаєте, що мовний етикет має національні особливості. Так само й інші стереотипи часто закорінені в національну культуру та традиції. Саме тому стереотипи є цінним матеріалом для вивчення історичних умов розвитку суспільних груп.

Стереотипи формуються впродовж тривалого часу, виявляють стійкість до змін, відбивають попередній досвід, тому вони здебільшого «відстають» від розвитку суспільства, часто не відповідають сучасним науковим уявленням. Наприклад, відомий стереотип «найкраща їжа для котів – молоко». Однак ветеринари зазначають, що кішкам не можна його пити. Більшість кішок не переносять молочний цукор, який міститься в такому молоці, тому що в їхньому кишківнику немає спеціальної речовини для його перетравлення. Отже, коров'яче молоко шкодить котам. Тож хоч стереотипи і є втіленням певного досвіду, покладатися на них не варто. Адже інформація, закодована в них, є здебільшого неповною, уявлення, на яких вони ґрунтуються, простіші за реальність.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Стереотип – спрощене, часто повторюване, поверхове уявлення про явища, предмети тощо.

Забобони – віра в прикмети, в те, що деякі дії, явища, істоти, маючи надприродні сили, сприяють удачі чи невдачі в чому-небудь; помилковий, хибний погляд, що став для кого-небудь звичним.

Окреме місце належить стереотипам, які стосуються поведінки людей, очікуваних реакцій щодо явищ суспільного життя. Такі стереотипи називають *соціальними*. Соціальні стереотипи – це усталена, шаблонна оцінка життєвого явища, що переважає в суспільстві. Нерідко соціальні стереотипи зумовлюють *упереджене ставлення*, тобто негативне, несправедливе, яке склада-

ється щодо кого-, чого-небудь наперед. Таке упереджене ставлення називають *передсудом*, або *упередженням*.

Близькими до стереотипів та упереджень є **забобони**. Забобон – це різновид марновірства, віра в якісь чарівні сили, які можуть нашкодити або допомогти.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

ГОВОРЮЩА РИБА

У великих водах, серед табунів мовчазної риби, у шанованих риб'ячою громадою батьків народилася балакуща риба. Батьки сподівалися, що з віком це мине, але час ішов, а балакущість набрала такої вправности, що батькам уже незручно стало признаватися, що вони належать до одної родини. Бачачи, як батька й матір убиває неслава, балакуща риба, війнувши хвостом, попливла шукати іншого табуна. Але і в іншому табуні говорючій рибі не знайшлося співрозмовника. Скоро до найвіддаленіших закутків великої води стало відомо, що балакуща риба, говорячи без упину, заважає риbam зосередитися, а це порушує гідність риб'ячу. Тому ухвалили безслівний присуд: балакущу рибу видалили з води.

З цих пір риба стала жити на березі. Як їй хотілося щоразу, як рибалки вирушали в море, підійти їй привітатися, однак кожного разу їй щось заважало завести знайомство, і риба ходила по березі й розмовляла сама з собою. Одного дня вона побачила недалеко від себе рибалку, що відбився від гурту і лагодив човен, нарікаючи на долю. Почувши так близько від себе розмову, говорюща риба не втрималася. Будь-що-будь, вирішила вона і підійшла до рибалки.

– Я шукаю співбесідника, – озвалася риба.

– Гаразд, – мовив рибалка, – я їду на три дні ловити рибу. Сідай у мій човен, ти мені розповідатимеш, щоб я не заснув, та я попереджаю тебе, що я не говіркий.

– Нічого, – відповіла риба, – аби ти слухав, я говоритиму за двох.

З цього часу вони подружили. Риба допомагала рибалці вибирати добрі місця для ловитви, а рибалка ділився з нею турботами. Однієї місячної ночі рибалка попросив, щоб риба конче прийшла до нього в гості. «Сьогодні мій найліпший приятель прийде до нас, – сказав рибалка жінці, – приятель,

якого ще не носила земля. Дивись, щоб усе було найліпше приготоване. А я ще збігаю докуплю наїдків і напоїв».

– Помагай Біг, – сказала риба, угледівши на подвір'ї рибалчиних дітей і жінку.

– Говорюща риба! – закричали в один голос діти, але жінка гримнула на них, щоб вони не галасували.

– Помагай Біг, – привіталася риба ще раз, вже трохи голосніше, та жінка не почула.

– Помагай Біг, – мовила риба втретє, заходячи наперед, щоб жінка її помітила.

Але жінка нахилилася, щоб підкинути дров, і риба побачила, що її намагання марні.

– Бувайте, – вирішила риба й вигнула хвіст, щоб іти.

Саме в цю мить жінка обернулася і побачила рибу.

– Ще цього не вистачало, щоб на подвір'ї жива риба валялася, – вигукнула жінка. – Нещастя моє, доброго я маю чоловіка, який навіть вилову не здатен донести до хати, не розтрусивши половину по дорозі!

– Я – не вилов, – обізвалася риба, – я говорюща риба. Я приятель вашого чоловіка, і мене запрошено до вас у гості.

Та жінка від власної балаканини не почула рибу...

Е. Андієвська. Подано зі скороченнями

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Як називається текст? Хто його авторка? На вашу думку, це оповідання чи казка?
2. Який незвичний дар мала героїня оповіді?
3. Як жилося їй із цим даром? Чому?
4. Який стереотип спростовує казка?

Група 2

1. Придумайте завершення історії говорючої риби.
2. Розіграйте казку перед однокласниками.
3. Що найбільше сподобалося у творі Емми Андієвської?
4. Що засмутило?

Група 3

1. Намалюйте ілюстрації до казки «Говорюща риба».
2. Укладіть зі своїх малюнків комікс «Повчальна історія», коротко прокоментуйте сторінки коміксу.

3. Як ви думаєте, які життєві ситуації мала на увазі письменниця, коли писала казку про говорющу рибу?
4. Яку думку утверджує казка, чого, на вашу думку, навчає?

Група 4

1. Чи хотіли б ви опинитися на місці говорющої риби? Чому?
  2. Чи доводилося вам відчувати те, що відчувала говорюша риба? З якими ситуаціями пов'язані ці ваші відчуття?
  3. Сформулюйте за казкою кілька коротких тверджень, які втілюють суспільні стереотипи та упередження.
  4. Чи завжди дії усупереч стереотипним уявленням полегшують життя? Які якості мають бути притаманні людині, що ламає / заперечує / долає стереотипи?
- 2. Придумайте таке завершення казки, за якого говорюща риба щасливо повернулася у великі води.
3. Запропонуйте зміни в житті риб'ячої громади, які б дали змогу жити в ній навіть балакучим рибкам. Які з цих змін можуть бути корисними і в людському суспільстві?

Як звільнити своє мислення від стереотипів та упереджень?

Хоча стереотипи полегшують орієнтацію людини у світі, спрощуючи дійсність, вони здебільшого спотворюють її. Мислення, що спирається на самі тільки стереотипи, характеризується як *шаблонне*, негнучке. Тож *стереотипність мислення* – швидше недолік, ніж перевага. Керуючись стереотипами, людина наражається на небезпеку втратити зв'язок із реальністю і, зрештою, ухвалювати хибні рішення.

Соціальні стереотипи приховують у собі ще одну загрозу: оцінки суспільних явищ, що на них спираються, є основою для упереджень, а ті, своєю чергою, можуть призвести до *дискримінаційного ставлення*.

Наприклад, через стереотипні уявленнями про суспільну роль жінок шкільна освіта довгий час була недоступною для дівчаток. Така суспільно небезпечна дія, як цькування, здебільшого теж ґрунтується на соціальних стереотипах. Учені, що досліджують суспільство, дійшли висновку: найжахливіші акти насильства проти певної групи є породженням стереотипів. Ланцюжок формування суспільної ненависті такий: стереотипи – упереджене ставлення – нехтування – ненависть.

Тож, аби долати стереотипи, варто тренувати мислення: узяти за звичку порівнювати явища, критично оцінювати інформацію, перевіряти відомості за кількома джерелами, довідуватися нове, розширюючи світогляд.

У житті немає нічого, чого варто було б боятися, є тільки те, що потрібно зрозуміти.

1. Skorystavshys'ya shemoju, poyasnit', yak i chomu vynikaють stereotypy.
2. U chomu переваги та недоліки stereotypiv?
3. Chogo stosуються соціальні stereotypy?
4. Navedit' pryklady riznovydів соціальних stereotypiv, z yakymi stykalis'ya.

Марія Склодовська-Кюрі. 1898 р.

Щоб навчатися в університеті на факультеті природничих наук, до яких змалку виявила здібності, майбутня вчена зі світовою славою, перша жінка – лауреатка Нобелівської премії **Марія Склодовська-Кюрі (1867–1934)** мусила залишити рідну Варшаву. Річ у тім, що за років, коли випало жити Марії, жінкам було заборонено вступати до Варшавського університету. Виняткові наукові досягнення Марії Склодовської-Кюрі пошановано двома Нобелівськими преміями: 1903 р. з фізики (разом із чоловіком) за дослідження явищ радіації та 1911 р. з хімії за відкриття хімічних елементів – радю та полонію. Крім того, ця винятково обдарована жінка, долаючи стереотипи, стала першою викладачкою Сорбонни на кафедрі фізики. Про цінності, які визначили життєвий шлях ученої, свідчать втілені у слові її міркування про долю, призначення людини, науку: *Треба бути витривалим і вірити в себе; Уміння тішитися теперішньою хвилиною є цінним даром, схожим на стан благодаті; Важливо вірити, що талант нам дається не просто так – і що за всяку ціну його потрібно для чогось використати; Наука є основою будь-якого прогресу, що полегшує життя людства і зменшує його страждання.*

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про дослідницьку діяльність Марії Склодовської-Кюрі та про її сім'ю.
- Які стереотипи та упередження здолала ця видатна дослідниця?

1. Як пов'язані поняття «стереотипи» та «упередження»?
2. Наведіть приклад стереотипу, на основі якого може сформуватися упереджене ставлення до певної суспільної групи за ознакою статі, віку, етнічної належності.
3. Як долати стереотипи та упередження?
4. Якою є роль моралі в подоланні стереотипів та упереджень?
5. Наведіть найпереконливіший, на вашу думку, аргумент, чому не варто поспішати з висновками на підставі стереотипу.
6. Довідайтеся про слова на позначення жінок, зайнятих у якійсь професійній сфері. Укладіть перелік з 10–12 таких слів, продовживши за поданим початком: *Адвокатеса, лідерка, філософиня, ...*

У чому в сучасному світі виявляється милосердя?

1. Якими справами перейняті герої малюнка?
2. Виявом якої моральної цінності є їхні вчинки? Які чесноти притаманні персонажам?
3. Як учинки героїв малюнка пов'язані із «золотим правилом моралі»?
4. Що означає «бути милосердним»?

Що таке милосердя?

З-поміж різноманітних проявів добра чи не найпереконливішим є милосердя. Словник української мови витлумачує цю чесноту як **співчутливе** ставлення до когось. Милосердною називають людину, готову прийти на допомогу іншим, сповнену доброти та **чуйності**. У цьому значенні слова «милосердний» та «добрий» є синонімами.

Отже, милосердя – це діяльне добро, тобто таке, яке виявляється в наших вчинках. Воно є втіленням щирої любові до

ближніх. Приміром, у християнському віровченні обов'язком кожної людини визначено такі милосердні вчинки: голодного нагодувати; спраглого напоїти; нагого (голоного, роздягнутого) одягнути; подорожнього прийняти й нагодувати; недужого та ув'язненого відвідати; померлого поховати. Вияв духовного милосердя – це добра порада, слова втіхи та розради. Милосердними є й ті, хто ділиться знаннями, досвідом, терпеливо зносить кривду, прощає і не тримає зла.

Милосердя ґрунтується на *чуйності, уважності, доброзичливості*, і несумісне з *пихою, байдужістю, брутальністю*. Тільки той учинок є милосердним, який засвідчує повагу до людини.

Щоб осягнути глибокий зв'язок милосердя й поваги, проаналізуймо ситуацію, змальовану українським письменником Ігорем Калинцем у казці про вуличного музику. Письменник розповідає про старого скрипаля, який жебракував на вулицях міста. Мав хворі руки, тож гра на скрипці давалася йому нелегко. Перехожі вряди-годи кидали дріб'язок музикантові й, не озираючись, бігли у своїх справах. Життя скрипаля змінив один випадок. Якось, подавши милостиню, із ним заговорила молода черниця. Дівчину вразила розповідь літнього чоловіка – у минулому найталановитішого скрипаля Львова. Вона так перейнялася долею музиканта, що сталося неймовірно: його гру почув відомий композитор, а про нього самого з газетних публікацій і теленовин довідалося все місто.

Невдовзі вуличний музикант оселився в невеличкій квартирі, отримав підвищення до пенсії й подарунок від спілки композиторів – музичний центр і багато дисків із записами класичної музики.

Щире бажання дівчини допомогти знедоленому й повага до його стражденного життя – справжнє диво, яке враз змінило життя скрипаля. Казка Ігоря Калинця має щасливий кінець.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Милосердя – діяльне прагнення допомогти кожному, хто має в тому потребу.

Чуйність – уважність і сердечне ставлення до людей.

Співчуття – чуйне ставлення до чужого горя, до чийось переживань.

Людяність – щире, доброзичливе ставлення до інших; уважність до чужих потреб.

Утім просякнута вона невимовним сумом, адже, як це не прикро, не так багато життєвих історій мають подібне казкове завершення.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

Український поет Степан Руданський за фахом був лікарем. Працюючи в Ялті, він лікував бідних безкоштовно. Про це добре знали в місті, тож коли занедужував убогий, ішов до лікаря Руданського. Бувало й так, що бідному чоловікові не було де жити, щоб лікуватися. У таких ситуаціях Руданський відступав свою хату, лікував, годував і не чекав за те ніякої плати.

В. Шевчук. «Із вершин і низин»

Текст 2

Письменник Юрій Федькович, вийшовши у відставку з офіцерської служби, поринув у громадські справи. Він зажив слави народного адвоката. Одного разу до нього звернулися селяни, щоб допоміг відстояти в суді їхнє право на ліси й пасовиська. Докази, наведені Федьковичем, були такі переконливі, що місцеві чиновники погодилися з ним й змінили рішення на користь селян.

Свій рідний дім і господарство Юрій Федькович подарував слuzі; гроші, здобуті від продажу батьківського дому, роздав бідним.

В. Шевчук. «Із вершин і низин»

Текст 3

Особлива дружба єднала українського поета Івана Манжуру і знаменитого вченого-мовознавця Олександра Потебню. Коли Манжура був хлопчиком, ним опікувалася дружина вченого, рідна поетова тітка. Хлопець жив тоді в Потебні й навчався в гімназії. Пізніше, коли поета було вигнано за вільнодумство з Харківського ветеринарного інституту, він покинув тітчин дім і почав мандроване бурлацьке життя. Однак Потебня підтримував поета впродовж усього свого життя. Він читав його твори, посилав їх до цензури, заохочував поета до збирання етнографічного матеріалу, допомагав грошми, давав для студій потрібні книжки. Коли життя

особливо припікало Манжуру, останнього рятунку він шукав таки в Потебні. Під кінець 1886 року О. Потебня виявив бажання видати за свій кошт поезії Манжури. Вийшли вони 1889 р. під назвою «Степові думи та співи».

В. Шевчук. «Із вершин і низин»

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Про кого в ньому йдеться? Чи читали твори цього письменника? Чи хотіли би прочитати?
2. Складіть уявний портрет героя бувальщини. Якими рисами вдачі ви його наділили на підставі прочитаного?
3. Про які вияви милосердя довідалися з розповіді?
4. Як пов'язані милосердя й безкорисливість?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Про кого в ньому йдеться? Чи читали твори цього письменника? Чи хотіли би прочитати?
2. Складіть уявний портрет героя бувальщини. Якими рисами вдачі ви наділили його на підставі прочитаного?
3. Про які вияви милосердя довідалися з розповіді?
4. Чому милосердя називають «діяльним добром»?

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Про кого в ньому йдеться? Хто з героїв бувальщини робив милосердні вчинки? Як це позначилося на долі другого героя?
2. Про які вияви милосердя довідалися з розповіді?
3. Як відповідав на милосердя Іван Манжура?
4. Як пов'язані милосердя і вдячність?

Група 4

1. Прочитайте подані тексти. Про які вияви милосердя довідалися з розповідей?
2. Як пов'язані милосердя, безкорисливість, щирість та вдячність?
3. Побуває думка, що бути милосердним можуть дозволити собі лише дуже заможні люди. Чи погоджуєтесь із цим твердженням?
4. Чим, по-вашому, вимірюється милосердя?

2. У яких якостях утілене милосердя? З якими якостями несумісне милосердя?

3. Укладіть перелік настанов, дотримання яких дає змогу виявляти милосердя.

Як виявляти милосердя в сучасному житті?

Людей, повсякчас готових до милосердних учинків, турботливих, уважних, чуйних і безкорисливих називають *альтруїстами*. Слово «альтруїзм» походить з латини, де означає «інша людина», «ближній». Альтруїзм – це безкорисливе піклування про благо інших, готовність заради цього зректися власних інтересів. Стислим утіленням альтруїзму є настанова «Жити для інших». Хоч сам термін відносно молодий (у філософії набув поширення від ХІХ ст.), його значення споріднене з настановами любові до ближнього в християнстві, обов'язком милосердя в ісламі, вченням про співчуття в буддизмі тощо. Приклади альтруїзму завжди вражають.

Альтруїстів часто визнавали святими. Пригадуєте подробиці земного життя святих – покровителя й оборонця дітей Миколая або матері Терези? Їхні безкорисливі вчинки, безперечно, є виявом альтруїзму.

Протилежністю альтруїзму є *егоїзм*. Егоїстом називають людину, яка нехтує інтересами інших заради власних.

Діяльне добро втілюється в **добročинній** діяльності, давнім виявом якої є, зокрема, **меценатство**. Назва походить від прізвища римлянина Мецената – покровителя мистецтв за імператора Августа, друга Горація та інших поетів.

Сучасним прикладом добročинності є *волонтерство*. Волонтерами називають активістів, які роблять корисні для суспільства справи з доброї волі.

Про волонтерський рух в Україні сьогодні з захватом говорять у багатьох країнах світу, називаючи це явище унікальним. Розквіт волонтерської діяльності у нас припав на час Революції Гідності і початок воєнних дій на Донбасі. Неспровокована широкомасштабна воєнна агресія РФ проти України зробила волонтерський рух масовим. За результатами опитувань, 57 % українців долучалися до волонтерства чи благодійності, а ще 11 % планують зробити це найближчим часом. Сьогодні українські

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Добročинність – зроблене добро, надання допомоги іншим.

Меценат – добродійник.

волонтери допомагають вимушеним переселенцям, людям старшого віку, опікуються покинутими тваринами, докладають рук до створення безпечного довкілля, збереження культурного надбання тощо. 5 грудня в Україні та світі відзначають Міжнародний день волонтера.

В Україні існує давня традиція суспільної праці, взаємодопомоги, піклування про ближнього. Засади добродійної діяльності втілено в українських прислів'ях: *Добре роби – добре й буде; Світ не без добрих людей.*

Сучасним способом надання матеріальної допомоги є *спонсорство*. Спонсором називають особу чи організацію, що фінансово або матеріально підтримує яку-небудь діяльність заради популяризації свого імені та отримання вигоди. Проте, на відміну від благодійності, спонсорювання не має безкорисливого характеру.

Милосердна людина завжди мужня.

1. Skorystavshis'ya shemoju, rozkazh'it' pro napryami volonter's'koї діяльності.
2. Navedit' prikklady діяльності волонтерів у сучасній Україні.
3. Chomu volonter's'kij рух свідчить про розвиток громадянського суспільства?
4. Які моральні цінності лежать в основі волонтерського руху?

Є. Х. Чикаленко.
1897 р.

Справою честі землевласника Євгена Чикаленка (1861–1929) була матеріальна підтримка українського культурного та громадсько-політичного життя. Про матеріальний вияв Чикаленкової любові до України образно висловився поет Євген Маланюк: *Та не забуваймо, що історія має і свій матеріальний бік, свою матерію, свою матеріальну тканину. І ту матеріальну тканину ткали Смиринки, Милорадовичі, Леонтовичі, а в першу чергу і як головний керівник того ткацтва – той головний ткач – протягом довгих-довгих десятиліть. Ткач, що був ніби ціле життя за лаштунками, у тіні, безіменно, без претензії на місце в історії, це був Євген Чикаленко.* Меценат вкладав кошти у видання перших українських газет та журналів, фінансував діяльність заснованого наприкінці

XIX ст. у Львові Наукового товариства імені Тараса Шевченка, що стало, по суті, українською академією; підтримував матеріально письменників – Бориса Грінченка, Володимира Винниченка, Михайла Коцюбинського. Євгенові Чикаленку належить афоризм: *Любити Україну треба не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені.*

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про добродійну діяльність Євгена Чикаленка. Як ці факти підтверджують характеристику добродійника як «головного ткача» матеріальної тканини нашої історії?
- Поясніть крилатий вислів, ужитий у тексті.

1. Що називають милосердям? У яких якостях утілено милосердя? У яких вчинках виявляється ця цінність?
2. Які милосердні вчинки вважають обов'язком кожної людини?
3. Чи має слухність думка, що милосердя має ґрунтуватися на повазі? Відповідь обґрунтуйте.
4. У яких різновидах громадської діяльності втілюється милосердя? Наведіть приклади милосердних учинків із сьогодення.

5. Поділіться міркуванням з приводу зауваги Тараса Шевченка: *Людина в злиднях, у біді, якої б не була національності та яку б не сповідувала релігію, є для мене рідним братом.* На яких загальнолюдських цінностях ґрунтується це переконання?

6. Довідайтеся та підготуйте повідомлення про одну з волонтерських організацій в Україні.

Урок 22

Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли

ГОРА МОРАЛЬНОГО ДОСВІДУ

2. Віддавна в Японії користувалися ліхтарями з бамбуку й паперу зі свічкою всередині. Якось сліпому, що гостював у друга, запропонували такий ліхтар.

– Він мені ні до чого, – відповів той, – адже світло й темрява для мене однакові.

– Я знаю, що тобі не потрібен ліхтар, щоб освітлювати шлях, – мовив друг. – Проте якщо ти йтимеш без ліхтаря, хтось може на тебе наштотуватися. Тому бери. Потурбувавшись про інших, потурбуєшся і про себе.

1. У якому реченні з тексту втілено його основну думку?

2. Якому моральному правилу суголосна ця настанова?

3. Як характеризують це правило в етиці? На чому ґрунтується така його оцінка?

4. Що уособлює образ ліхтаря для сліпого?

5. Чи маємо підстави твердити, що оповідка утілює ідеї гуманізму?

(10 балів – по 2 бали за кожну переконливу відповідь)

1.

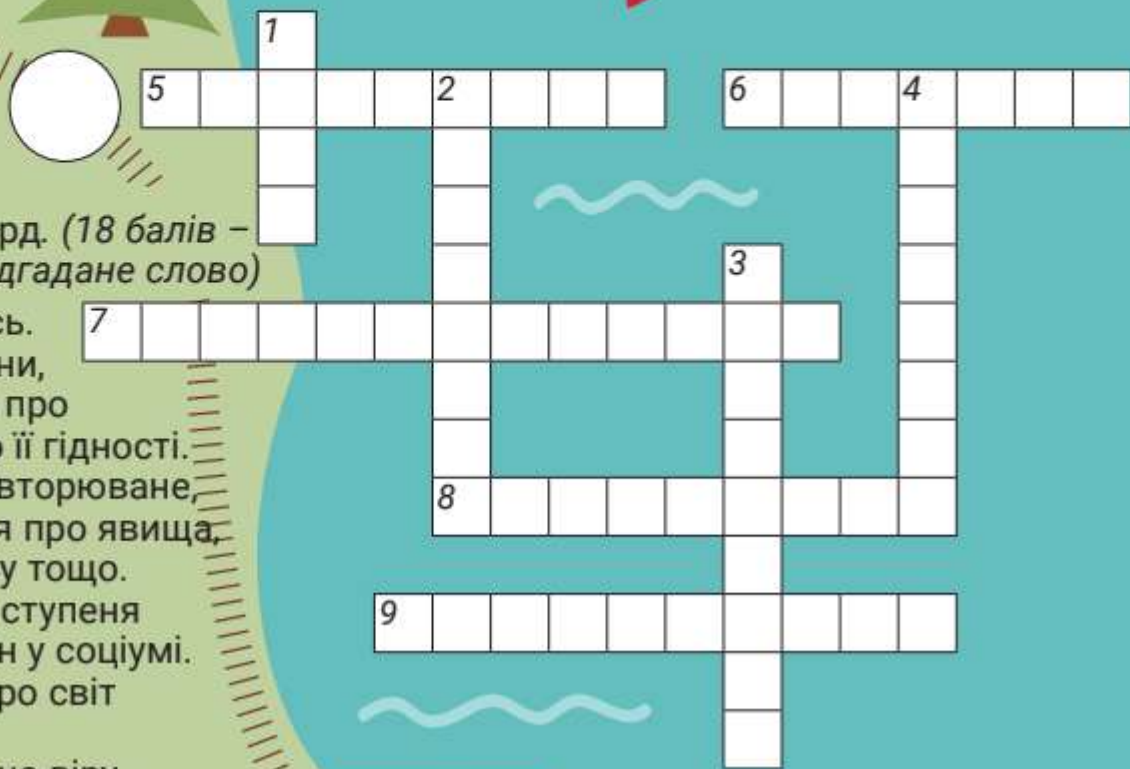

1. Кого зображено на портретах?

2. Назвіть імена інших осіб, згаданих в уроках теми, та наведіть по одній моральній настанові, втіленій у крилатому вислові чи вчинках (8 балів – 1 бал за правильні підписи до портретів і по 1 балу за кожне назване ім'я та приклад настанови)

МОРЕ СЛІВ

3. Розв'яжіть кросворд. (18 балів – по 2 бали за кожне відгадане слово)

1. Упевненість у чомусь.
2. Ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності.
3. Спрощене, часто повторюване, поверхове уявлення про явища, предмети, поведінку тощо.
4. Процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціумі.
5. Уявлення людини про світ і її місце в ньому.
6. Те, що сприймають на віру, чому поклоняються.
7. Поблажливе, терпиме ставлення до чийось думок, поглядів тощо.
8. Людянність.
9. Любов до Батьківщини.

ОЗЕРО ПРАВДИ

4. Допишіть речення, навівши 6 прикладів. (12 балів – по 2 бали за кожен приклад)

У суспільстві безбар'єрності можливо...

ГАЙ МУДРИХ ІДЕЙ

ОЦІНІТЬ СЕБЕ: суму балів, яку ви набрали, виконуючи завдання, поділіть на 4.

ВІТАЄМО! ПОПЕРЕДУ НОВІ ВЕРШИНИ НА ШЛЯХУ ДО ДОСКОНАЛИХ ВЗАЄМИН!

Розділ 4

БУТИ КУЛЬТУРНОЮ ЛЮДИНОЮ

Урок 23

Що означає бути культурною людиною?

1. Які деталі на малюнку свідчать, що зображений краєвид створений і природою, і людиною? Чого більше в ньому – природного чи рукотворного?
2. У чому, на вашу думку, виявляється здатність людини перетворювати світ навколо себе? Як ця здатність виявлялася на різних етапах розвитку людства і в різних сферах людської діяльності?

3. Пригадайте з уроків історії ознаки, на підставі яких рівень розвитку людського суспільства визначають як цивілізацію. Чи могли би постати цивілізації, якби люди не перетворювали світ?
4. Наведіть приклади винаходів, які змінили людське життя. Чому їх називають надбаннями культури?

Що таке культура?

Поняття, якому присвячений параграф, належить до *світоглядних*. Стосовно людської душі його почав вживати давньоримський філософ Цицерон (I ст. до н. е.), а як характеристика освіченості та вихованості людини воно набуло поширення в XVII ст. Утім, єдиного, прийняттого для всіх визначення культури досі немає: кожне з кількох сотень різних тлумачень, відомих сьогодні, додає щось нове до його розуміння.

Водночас слово «культура» є загальноживаним. Безперечно, і ви чули вислови на зразок: *палац культури, культура мови, фізична культура, надбання культури, розвиток культури, первісні культури*. А похідний від нього прикметник часто вживаєте і самі: *культурний проєкт, культурна людина, культурний рівень, культурний шок*. Вивчаючи літературу, історію, ви довідуєтеся про *діячів культури, культурні пам'ятки* різних цивілізацій та народів. Ці приклади переконують, що слово «культура» є багатозначним.

Прийшло воно з латини, де означало «обробіток», «обробляти», отже вказує на те, що поняття «культура» охоплює явища, пов'язані з перетворенням, створенням. Для етики важливими є такі значення слова «культура»: 1) сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; 2) те, що створюється для задоволення духовних потреб людини; 3) освіченість, вихованість; 4) рівень, ступінь досконалості якоїсь зі сфер людської діяльності.

Залежно від галузі, якої стосується перетворювальна, творча діяльність людини, розрізняють матеріальну та духовну культури.

До *матеріальної культури* відносять явища життя з перетворення природних матеріалів та енергії, створення штучних середовищ. Тож про часи, коли люди почали обробляти землю, щоб вирощувати для своїх потреб певні рослини, споруджувати житла, обробляти камінь для виготовлення зна-

рядь праці, маємо підстави говорити як про зародження матеріальної культури. До матеріальної культури належать і заходи зі збереження довкілля. Вияви матеріальної культури – це і породи тварин та сорти рослин, і шляхи сполучення, і транспорт, і засоби зв'язку тощо.

Духовна культура втілюється в духовній діяльності людини – в уявленнях, почуттях, переживаннях. Результатом їх осмислення та усвідомлення є *ідеї* та *образи*. Духовна культура створює світ цінностей, формує і задовольняє духовні потреби людини. До явищ духовної культури належать наука й технології, освіта, мистецтво, мораль, спосіб життя та світогляд.

Отже, поняття «культура» охоплює все, створене і перетворене людиною. У цьому сенсі культуру протиставляють природі, визначаючи як штучну, вторинну природу, створену людиною в процесі фізичної та розумової праці.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

Чи знаєте ви, скільки пісень створили українці? Дослідники переконані, що сотні тисяч. На будь-яку подію із життя родини чи громади наші земляки віддавна відгукувалися піснею. Вона надихала до творчості багатьох композиторів-чужинців. Приміром, видатного німецького композитора Людвіга ван Бетховена зачарувала українська козацька пісня «Їхав козак за Дунай». На її основі митець створив варіації для фортепіано з флейтою, а потім опрацював для збірника пісень народів Європи.

Українські пісні й сьогодні знані у світі. Час та обставини створення більшості народних пісень нам не відомі. Втім, про долю легендарної піснетворки Марусі Чурай написано цілу бібліотеку. Прочитайте повість Ольги Кобилянської «У неділю рано зілля копала» або роман у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай». Традиція вважає Марусю Чурай авторкою пісень «Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні», «Шумить, гуде дібровонька», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» тощо.

Журнал «Барвінок». 2006. № 8. С. 17

Текст 2

КАЗКА ПРО ПІСНЮ

Не день, не два клекотіла в Україні битва. Дивувалися у ворожому війську козацькій силі та звитязі. Тож і заповзялися дізнатися, звідки живиться силою козацтво.

– Може, живе в них на Січі невідомий чаклун, який своєю ворожбою робить козаків непереможними, – міркували завоювники.

Полетіли вершники по українських землях, шукають чарівників. Та марно. Розгнівався володар: не йме віри.

І знову несуть баскі коні посланців по містах і селах. Та не видно ніде чаклунів. І не звитягу помічають довкола, а смуток та втому.

– Певно, немає тієї незламної сили в козаків. Ще трохи – й переможемо, – радилися між собою посланці.

Аж раптом на майдані побачили самотнього кобзаря, який співав бадьорої пісні.

– Нащо ти співаєш переможної пісні? Жалоба чорною пеленою накрила ваші землі, не сяють вірою в перемогу очі ваших людей.

– Неправда, – відповів кобзар. – От лишень злетить моя переможна пісня над землею – і розвіється сум, оживе віра й відродиться сила!

– Так ось у чому їхня сила! – зраділи вершники і з доброю звісткою полетіли до палацу свого володаря.

Замислився той, а тоді й каже:

– Сама пісня, певно, нічого не варта. От коли склав її чаклун, тоді набуває вона непереможної сили. Ідіть, шукайте тих, хто творить пісні.

Як же здивувався володар, коли довідався, що козаки вирушають у похід з піснями простої дівчини – полтавчанки Марусі Чурай. Мала вона вроду, та не мала долі: зрадив її коханий, а незабаром загинув.

Злі язики звинуватили Марусю в смерті парубка. Суд визнав дівчину винною. Та коли мали виконати вирок, надійшов наказ од гетьмана помилувати піснетворку, бо в піснях її – сила козацька.

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Якому культурному надбанню його присвячено?
2. Що свідчить про багатство цього вияву національної культури? На підставі тексту поясніть, що називають національною культурою.
3. Що, крім народних пісень, належить до надбань національної культури? У чому її цінність?
4. Чим надбання національної культури цікаві світу?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Поясніть його назву.
2. Чи подобаються вам українські народні пісні? Які народні пісні ви знаєте? Звідки ви їх знаєте? Коли доводилося їх чути чи самим співати?
3. Чи лише народні пісні уособлюють силу народу?
4. Як зберігається народна культура? Запропонуйте кілька настанов, які сприяють цьому.

Група 3

1. Прочитайте Текст 2. Як ви думаєте, події якого часу покладено в основу казки?
2. Перекажіть казку в загальному колі так, щоб події розгорталися в наш час.
3. Як ви думаєте, чи з'являються народні пісні сьогодні?
4. Як пов'язані національна культура та історична пам'ять?

Група 4

1. Прочитайте Тексти 1, 2. Яка тема їх об'єднує?
2. Про яку легендарну постать довідалися із цих текстів?
3. На підставі текстів складіть коротку розповідь про легендарну піснетворку Марусю Чурай та поділіться нею в загальному колі. Чому про авторство більшості народних пісень ми нічого не знаємо?
4. Чому фольклор називають скарбницею національної культури?

2. Намалюйте один чи кілька символів української культури.
3. Прокоментуйте малюнки в загальному колі. Чому культура кожного народу належить до культурної спадщини людства?

*Культура – це не кількість прочитаних книг,
а кількість усвідомлених.*

К. В. Білокур за роботою.
50-ті роки ХХ ст.

Фото: Меморіальний музей-садиба Катерини Білокур

Живописні полотна Катерини Білокур (1900–1961) для багатьох у світі є символічним уособленням самотньої української культури. До 120 річниці від дня народження художниці пошуковик Google створив тематичний малюнок (дудл), створений з улюблених образів мисткині – квітів з рідного поля. Побачивши картини Катерини Білокур на Міжнародній виставці в Парижі 1954 р., Пабло Пікассо зауважив: *Якби ми мали художницю такої майстерності, то змусили б заговорити про неї весь світ.* У цьому визнанні – гіркий натяк на долю Катерини. Адже художниця торувала свій шлях у мистецтво усупереч об-

ставинам: не відвідувала школу, свої перші картини малювала вуглинкою на шматку полотна, який мусила прати, щоб мати змогу малювати нові, а пензлі робила сама з котячої шерсті. Малюючи квіти, Катерина Білокур утверджувала право бути собою: *Квіти, як і люди, – живі, мають душу! А зірвана квітка – вже не квітка; А квіти я буду малювати і малювати, бо я так люблю над ними працювати, що й слів не знайду, аби висловити ті почуття до їх любові – моєї великої любові.*

Дудл до 120-річчя Катерини Білокур

- Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про обставини життя К. Білокур. Що найбільше вразило в долі художниці?
- Як зізнання художниці «Ніщо на мене не справило такого враження, як "Кобзар"» пояснює взаємозв'язок між явищами культури в часі і просторі?

Яка роль культури в житті людини?

Явища культури всеохопні. Отже, вона і є тим середовищем, у якому живе людина. Через культуру ми пізнаємо світ, за своєю досвід попередніх поколінь, передаємо його нащадкам. Культура формує наш світогляд, тобто визначає те, яким ми уявляємо своє життя, чого прагнемо. Культура впливає на спосіб, стиль та манеру спілкування, окреслює мету і форми освіти. Закріплені в культурі норми моралі регулюють взаємини між людьми. Надбання культури формують наші цінності, лежать в основі того, як оцінюємо себе і світ. Завдяки культурі ми вибудовуємо ставлення до довкілля, власного способу життя, свого здоров'я. Саме культура спонукає нас обирати засоби задоволення потреб, реалізації своїх прав.

Тож про яку б зі сфер людського життя не йшлося, щодо кожної з них можна застосувати поняття «культура». Наприклад, коли говорять про взаємини людей у суспільстві, послуговуються поняттям «соціальна культура». До політичного життя застосовують словосполучення «політична культура». Обіг інформації (способи її поширення, засади діяльності засобів масової інформації, особливості створення і сприймання) визначає *інформаційна культура*. Для кожної професійної сфери застосовують норми, які ґрунтуються на досвіді, традиціях, рівневі розвитку суспільства, тобто належать до явищ культури. Обізнаність з нормами культури називають *культурністю*.

1. Що називають культурою?
2. Про які форми культури довідалися?
3. Яке значення культури в житті людини?
4. Що передбачає культурність?
5. Завершіть речення за поданим початком: *Культурна людина ніколи не..., адже...*
6. Підготуйте фанти для гри «Культурний аукціон». На аркуші-картці (домовтеся в загальному колі про розмір карток) розмістіть зображення культурного надбання, що належить до матеріальної або духовної культури. На звороті напишіть невеликий коментар, який пояснює ваш вибір.

Чому безпечне довкілля – турбота кожної людини?

1. Чи доводилося вам бачити краєвиди, подібні до того, який споглядають герої малюнка?
2. Які відчуття викликають у вас такі картини природи?
3. Skorиставшись малюнком, поміркуйте, як діяльність людини загрожує довкіллю.
4. Як ви думаєте, чи поширюється «золоте правило моралі» на ставлення людини до природи?

Що визначає ставлення людини до природи?

Поняття «природа» є багатозначним. Слово виникло за зразком латинського *natura* зі значенням *народжений, породжений*. У найзагальнішому значенні **природа** – це все, що оточує нас від народження. Відповідно до вужчого значення

природою називають те, що не створено людиною.

Людина виникла як частина природи, живе серед природи. Упродовж історії ставлення до природи змінювалося. Люди глибше пізнавали природу, дедалі ширше використовуючи її для своїх потреб, водночас унаслідок діяльності людини природа змінювалася.

Особливо помітними ці зміни стали від середини ХІХ ст. Саме на той час припав бурхливий розвиток науки. З'явилося багато винаходів і технологій, постали заводи, фабрики, залізниці, порти, електростанції тощо. Пожвавилася торгівля, розбудовувалися міста, поліпшилися умови побуту, люди навчилися долати небезпечні хвороби.

Проте активна діяльність негативно впливала на довкілля, бо супроводжувалася втручанням у природу: вирубували ліси, виснажували ґрунти. Люди для своїх потреб навчилися висушувати болота, змінювати русла річок або споруджали величезні водосховища, що затоплювали чималі площі земель. Прагнення більших врожаїв спонукало застосовувати хімічні добрива, через які гинули дикі рослини, птахи та тварини. Великі підприємства забруднювали повітря та воду.

Тоді люди почали бити на сполох. Застереженням проти безвідповідального ставлення людей до природи є *екологічні катастрофи*, які завдають непоправної шкоди довкіллю, призводять до загибелі та хвороб людей. Найбільша екологічна катастрофа в Україні – *аварія на Чорнобильській атомній станції, яка сталася 26 квітня 1986 р.* Унаслідок аварії 30-кілометрова зона навколо станції стала непридатною для проживання людей – довелося переселити цілі міста й села.

Катастрофічні наслідки для української природи має й війна РФ проти України. Причому наслідки ці стосуються не лише України, а Європи та світу. Природоохоронні організації наводять факти, що свідчать: українська екосистема має велике значення для Європи.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Природа – усе, що оточує людину і на що спрямована діяльність людини та пізнання.

Довкілля – середовище, у якому живуть люди, рослини або тварини.

- Українська природа становить 35 % природного різноманіття Європи.
- На українських теренах мешкає понад 70 тисяч видів рослин і тварин.
- 29 % території України складається із природної рослинності, а також окультуреної природної рослинності (наприклад, доглянуті пасовища та живоплоти).
- 16 % території України становлять ліси.
- Україною протікають майже 63 тисячі річок.
- На території України розташовані 11 % Карпатського гірського масиву, де живе третина всіх видів рослин Європи.
- Дніпро є четвертою за довжиною річкою в Європі, а річка Сіверський Донець, уздовж якої відбувалися активні бойові дії, є найдовшою на сході України та важливим джерелом прісної води.

Дані з відкритих джерел у ЗМІ

Традиційно природу поділяють на *живу* та *неживу*. Жива природа – тварини, люди, мікроорганізми, рослини. Вони живляться, ростуть, дають потомство (розмножуються) і вмирають. Нежива природа – повітря, вода, гори, небесні тіла. До неживої природи належать також предмети, виготовлені людиною.

Природа – єдина книга, у якій змістовні всі сторінки.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

Сосновий ліс перебирає струни.
 Рокоче тиша на глухих басах.
 Бринять берези. І блукають луни,
 людьми забуті звечора в лісах.
 Це – сивий лірник. Він багато знає.
 Його послухать сходяться віки.
 Усе іде, але не все минає
 над берегами вічної ріки.

Ліна Костенко

Текст 2

Компанія Google представила таймлапс-відео, що допомагає відстежити, які зміни відбулися на Землі за останні 32 роки. Дослідники скомбінували п'ять мільйонів деталізованих супутникових знімків за період 1984–2016 рр. Тож можна побачити й оцінити і шалені темпи зростання міст, й глобальні зміни клімату.

Новітні технології дали змогу створити карту регіонів Землі, які найбільше постраждали від змін клімату. Карту було створено на підставі аналізу температури повітря, доступності води, а також хмарного покриву. Вчені здійснили розрахунки для кожної окремо взятої ділянки суші в 5 квадратних кілометрів. Інтерактивну карту можна масштабувати. На сайті окремо виділено 8 регіонів, що викликають побоювання екологів через незворотні природні зміни: висихання Аральського моря, танення льодовиків Аляски, поступове зникнення амазонських лісів тощо.

<https://ukr.media/science/283652>

Текст 3

Упродовж 2015 р. в Україні, тільки за офіційною статистикою, утворилося 48 млн м² відходів (близько 10 млн т). 6 тис. офіційно наявних звалищ уже охоплюють 9 тис. гектарів, що приблизно дорівнює площі Києва. За словами голови громадської організації «Україна без сміття», кількість сміттєзвалищ в Україні можна сміливо помножити на п'ять. «У нас понад 30 тис. несанкціонованих звалищ. Є якась територія, хтось узяв її в оренду і зробив нелегальне сміттєзвалище. Перевізник забрав сміття машиною із двору, привіз туди, вивалив і заплатив не 120 гривень, як офіційно з полігону, а умовно 30 гривень», – розповідає громадська активістка.

У вересні 2015 р. Мінекології презентувало інтерактивну мапу сміттєзвалищ. Кожен відвідувач сервісу може залишити повідомлення про несанкціоноване звалище з фото-матеріалами та геолокацією. Менш ніж за місяць існування проекту на ньому з'явилося вже близько 3,5 тис. повідомлень.

А. Голуб. «Брудна справа. Чому в Україні не переробляють сміття».

Журнал «Український тиждень». № 40 (464) від 6 жовтня 2016;

<https://tyzhden.ua/brudna-sprava-chomu-v-ukraini-ne-pererobliaiut-smittia/>

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Хто є авторкою наведених поетичних рядків? Чи читали інші вірші поетеси? Виразно прочитайте вірш у загальному колі, передаючи його настрій.
2. Як ви розумієте порівняння соснового лісу із «сивим лірником», який багато знає?
3. Про що може розповісти сосновий ліс людям? Придумайте розповідь лісу про те, як змінювалося ставлення людей до нього впродовж віків.
4. Чи вважаєте ви вдалим порівняння природи з «вічною рікою»? Як розумієте останнє речення вірша?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Якій екологічній проблемі його присвячено? Чому її називають глобальною (за потреби уточніть значення слова «глобальний»)?
2. Про яку сучасну технологію відстеження змін у природі довідалися? Коротко перекажіть зміст замітки в загальному колі.
3. Про які інші проблеми, пов'язані зі збереженням природного середовища, знаєте?
4. Чи відчуваєте свою причетність до збереження природного середовища? У чому це виявляється?

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Якій проблемі присвячено замітку? Чи стосується ця проблема природи?
2. Який обсяг відповідальності за розв'язання проблеми сміття в Україні належить до повноважень держави? Що до снаги громадянському суспільству? У чому відповідальність кожної людини?
3. Як питання сміття розв'язують у вашій школі?
4. Як позбавляється сміття ваша родина?

Група 4

1. Прочитайте подані тексти. Яка тема їх об'єднує?
2. Сформулюйте основну думку кожного з текстів. Який із текстів, по-вашому, втілює моральне ставлення до природи? Який образ його уособлює?
3. За кожним текстом сформулюйте 2–3 запитання, пов'язані з темою уроку. Запропонуйте їх обговорити в загальному колі.
4. У чому полягає відповідальність людства за збереження природи?

2. На підставі опрацьованих текстів та власного досвіду доповніть речення:

- 1) Міста розбудовуються, а ареали дикої природи ...
- 2) Населення планети зростає, а кількість видів рослин і тварин ...
- 3) Багато рослин і тварин зникають через те, що ...
- 4) Люди використовують дедалі більше енергетичних ресурсів, тож їхні запаси ...
- 5) Унаслідок господарської діяльності збільшується кількість викидів в атмосферу, і це ...
- 6) Змінюється клімат, і ...

3. Укладіть перелік настанов для буденного життя, дотримання яких сприяє справі збереження природи.

Що означає «берегти природу»?

Зміни у ставленні до довкілля втілені в понятті «охорона природи». Дедалі більше людей намагаються ощадливо використовувати природні ресурси, сортувати сміття, відмовлятися від виробів із пластику чи поліетилену тощо.

Моральні цінності, на яких ґрунтуються ці правила, відомі здавна. *Поле бачить, а ліс чує; Хто полю годить, тому жито родить*, – говорять українські прислів'я. Проте ще сто років тому турботу про збереження довкілля не усвідомлювали як особисту відповідальність.

Сьогодні демократичні держави впроваджують програму «Зелений курс» – заходи зі збереження здорового довкілля для майбутніх поколінь. Ця програма ґрунтується на ідеї *сталого розвитку* людства, який задовольняє потреби нинішнього покоління без шкоди для можливості задовольняти свої власні потреби майбутніми поколіннями. Ідея сталого розвитку передбачає вимоги до захисту довкілля, соціальної справедливості, відсутності расової та національної дискримінації. Вона спрямована на підвищення рівня життя населення.

Прикладом утілення ідеї сталого розвитку є обов'язковий супровід будь-якого будівництва появою нових зелених насаджень. Щоб подолати голод, від якого потерпає ще дуже багато людей, щороку зростає виробництва зерна. Та, відповідно до ідеї сталого розвитку, таке зростання не повинно призводити до погіршення стану ґрунтів.

МИ БЕРЕЖЕМО ПРИРОДУ

1. Скориставшись схемою, наведіть приклади дій, що сприяють збереженню природи.
2. Як ви самі дієте в ситуаціях, яким присвячені малюнки?
3. До кожного малюнка сформулюйте поради, як належить чинити в зображених ситуаціях, щоб природа зазнавала щонайменшої шкоди.
4. Чому збереження природи не є особистою справою?

*В. І. Вернадський.
1911 р.*

Учений-природознавець **Володимир Вернадський** (1863–1945) очолив створену 1918 р. Українську академію наук. Академік висунув ідею про єдність людини і природи, увівши в науковий обіг поняття «ноосфера», яку розглядав як єдність природи і культури. *Людина зробила величезну помилку, коли вирішила, що може відокремити себе від природи і може не зважати на її закони, – застерігав учений. Наука для нього була складником культури, а для її розвитку так само багато важить свобода творчості, як і митця: Учені – ті самі фантазери й художники; вони не владні над своїми ідеями; вони можуть напо-*

легливо, невтомно працювати тільки над тим, до чого лежить їхня думка, до чого вабить їх почуття. На ідеях Володимира Вернадського в наш час ґрунтуються різноманітні природоохоронні ініціативи. Науку про взаємовідносини живих істот та довкілля називають екологією.

- *Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про ідеї Володимира Вернадського, які пояснюють взаємини людини і природи.*
- *Поясніть одне з висловлювань ученого, яке вважаєте суголосним своїм думкам.*

1. **Яке значення для людини має природа?**
2. **У чому виявляється моральне ставлення до природи?**
3. **Що означає берегти природу? Хто відповідальний за збереження природи?**
4. **Чи погоджуєтеся з твердженням, що ставлення до природи є виявом моральності людини? Відповідь обґрунтуйте.**
5. **Узагальніть обговорення на уроці, доповнивши речення: Для мене природа – це ... Я люблю спостерігати за природою, хоч і не ... Мені не подобається бувати на природі, тому що... Природа не здатна розрадити, а тільки ...Відчуваю себе частиною природи, бо...**
6. **Завершіть есе за поданим початком.**

Не раз доводилося чути: чисто не там, де прибирають, а там, де не сміять. Цілком погоджуюся із цією думкою, бо переконаний / переконана: щоб чистою стала країна, кожен мусить подбати про чистоту свого під'їзду, двору, дитячого або спортивного майданчика...

Яку роль у житті людини відіграє праця?

1. Якими справами перейняті зображені персонажі?
2. Що означає «працювати»?
3. Позмагайтеся, хто з вас упродовж хвилини зауважить на малюнку більше професій.
4. Чи замислювалися про те, яку професію хотіли б здобути в майбутньому? Чому саме її?

Що таке праця?

На уроках етики часто вживаними є слова «дія», «вчинок». Ними позначають різні вияви людської активності. Будь-яку активність людини, у якій вона сама вбачає сенс, називають *діяльністю*. До основних різновидів діяльності людини належать гра, навчання, праця. *Працею* називають цілеспрямовані дії, що потребують фізичної або розумової

енергії і мають призначенням створення матеріальних та духовних цінностей для задоволення потреб людини.

Час, протягом якого людина працює, називають *робочим днем*. Людину, що володіє спеціальними знаннями й навичками в будь-якій галузі, має певну спеціальність, називають *фахівцем* (професіоналом, майстром).

Праця – одна з найважливіших здатностей людини. Це заняття, яке справляє неабиякий вплив на наш розвиток. Працюючи, ми не лише набуємо майстерності, а й дізнаємося нове, гартуємо характер. Дослідники людської поведінки давно помітили, що людину розвиває не стільки характер праці, як ставлення людини до неї. В одній давній притчі йдеться про будівельників, у яких запитали, що саме вони роблять. Один з похиленою головою сумно відповів: «Каміння ношу». А інший, який робив те саме, гукнув із завзяттям «Храм будую!». Розвиває праця, під час якої людина виявляє старанність, наполегливість, завзяття, творчість.

Упродовж історії людства відбувся поділ праці на фізичну (ручну) та розумову. Поступово сформувалися норми, що, з одного боку, забезпечують право на працю, яке є одним із основних прав людини, а з іншого – регулюють відносини людей – працівників та роботодавців (трудове законодавство). Явище суспільного життя, яке виявляється в тому, що люди не мають змоги реалізовувати своє право на працю та отримувати заробітну плату як джерело існування, називають *безробіттям*.

Праця вберігає нас від трьох великих бід: нудьги, гріха та злиднів.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

ЧИМ ПАХНУТЬ РЕМЕСЛА

Мають ремесла свої аромати:
Тістом в пекарні пахне, малята.
Мимо столярні пройдете зрана –
Гостро запахне стружка духмяна.
Лаком і фарбою пахне маляр,
Цеглою – муляр, замазкою – скляр.
Куртка шоферська пахне бензином,

Одяг робочий – мастилом машинним.
Пахне кондитер мускатами, кминами.
Лікар – аптекою і вітамінами.
А хлібороби, що ходять за плугом,
Пахнуть чорноземом, полем і лугом.
Морем і рибою пахне рибак...
Тільки неробство не пахне ніяк.

Джанні Родарі

Текст 2

Головний футуролог Інституту Да Вінчі Томас Фрей склав перелік зі 160 професій майбутнього, що можуть стати актуальними вже за 20 років. Аби пояснити сутність нових фахів, Фрей оперує низкою понять, якими позначає нові професійні навички. Ось деякі з них:

1) транзитори – допомагатимуть у здійсненні переходу (під «переходом» футуролог має на увазі початок цілком цифрової ери в житті людства);

2) експансіоністи – фахівці з адаптації в новому довкіллі;

3) максимайзери – люди, здатні нарощувати процеси, ситуації та можливості;

4) оптимізатори – фахівці, готові налаштовувати змінні дані доти, доки не отримають найкращий результат;

5) інфлекціоністи – люди, здатні знаходити «точки згину або зламу» в системі;

6) демонтажники – оскільки розвиток кожної індустрії має свій кінець, знадобляться талановиті люди, здатні ефективно й розумно закривати виробництва;

7) фахівці з етики – люди, здатні розв'язувати складні моральні проблеми з огляду на постійне зростання впливу технологій на життя людей.

Незабаром провідною галуззю економіки, на думку Тома-са Фрея, стане економіка спільної участі – так дослідник називає економічну систему, яка ґрунтується на ідеї використання «речей інших людей».

Надзвичайні перспективи має 3Д-друк. Отож незабаром виникне потреба в різноманітних експертах з матеріалів, інженерах-дизайнерах, оцінювачах вартості, розробниках 3Д-чорнила, 3Д-кулінарах, модельєрах, стилістах та фахівцях із матеріалів для 3Д-одягу.

<http://iee.org.ua/ua/prognoz>

Текст 3

Як я люблю оці години праці,
Коли усе навколо затиха
Під владою чаруючої ночі,
А тільки я одна, неподоланна,
Врочистую одправу починаю
Перед моїм незримим олтарем.

Леся Українка

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Хто його автор? Чи знаєте інші твори цього письменника?
2. Яку думку утверджує вірш? У якому рядку її втілено?
3. Які професії згадано у вірші? Як ви думаєте, скільки їм років? Яке майбутнє в цих фахів? Чому так думаєте?
4. Як ви гадаєте, чи є важливі і неважливі професії, більш почесні і менш почесні? Чому?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Про що в ньому йдеться?
2. Появу яких професій вважаєте цілком імовірною? Чому футуролог переконаний у великій потребі фахівців з етики?
3. Які професії з тих, що популярні сьогодні, залишаться, на вашу думку, і за сто років, а які зникнуть?
4. Поділіться думками з приводу прочитаного, скориставшись початками речень: *У майбутньому людям доведеться багато чого навчитися... Найнесподіваніша навичка – це... Найцікавішою професією майбутнього вважаю...*

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Хто є авторкою наведеного уривку? Про яку працю пише поетеса?
2. Наведіть приклади творчих професій.
3. Чи слушною вважаєте думку про поділ професій на «творчі» і «нетворчі»? Відповідь обґрунтуйте.
4. За якими іншими ознаками можна порівнювати різні професії?

Група 4

1. Прочитайте подані тексти. Якому різновиду людської діяльності вони присвячені?
2. Чи змінювалися уявлення про працю впродовж історії людства? Чому?
3. Чому з'являються нові професії?
4. Чому вибір професії є важливим життєвим вибором? Що потрібно знати, аби обрати професію?

2. Доберіть якомога більше прикметників до слова «праця» за поданим зразком: *праця (яка?) цікава, корисна, натхненна, ...*
3. Обговоріть укладені переліки. Про що свідчить розмаїття означень до слова «праця»?

Чому людей оцінюють за їхнім ставленням до праці?

Чи не найбільшою чесною українці споконвіку вважали працелюбність. Цю рису прагнули змалку прищепити дітям. За ставленням до праці оцінювали моральні якості людини. Згадайте, який герой у народній казці здобуває винагороду. Кого оспівано в піснях? Що більше народних творів пригадуватимете, то більше переконуватиметеся – трударя. Пригадайте лишень прислів'я про працю, сформульовані як етичні настанови: *Роби крєвно й ходи певно; Гірко зароби, солодко з'їж; Без труда нема плода.*

Натомість неробство, ледарство, недбальство засуджували: *Велика газдиня: три городи – одна диня; На язык гарячий, до роботи ледачий.*

Одним із найурочистіших свят у наших предків було свято врожаю – Обжинки, що за гучністю нагадувало весілля. У цей день вшановували роботящі руки, які докладали праці, дбаючи про родинний добробут:

Там у полі криниченька,
Навколо пшениченька.
Там женчики жали,
Золоті серпи мали,
Срібнії юрочки,
Що в'язали снопочки.
Добрії були женці –
Дівчата й молодці.

ПРОФЕСІЯ

ЗАДОВОЛЕННЯ
ПОТРЕБ

ФАХІВЕЦЬ

ФІЗИЧНА ТА
РОЗУМОВА ЕНЕРГІЯ

РОЗВИВАЄ
ЛЮДИНУ

РОБОЧИЙ
ЧАС

МАТЕРІАЛЬНІ ТА
ДУХОВНІ ЦІННОСТІ

ПРАВО
ЛЮДИНИ

ПРАЦЯ – ЦІЛЕСПРЯМОВАНА ДІЯЛЬНІСТЬ

1. Скориставшись схемою, поясніть, що називають працею.
2. У чому виявляється роль праці в житті людини?
3. Чому право на працю є одним із базових прав людини?
4. Як це право забезпечується в сучасному світі?

ЛЮДИ ТА ІДЕЇ

І. Я. Франко. 1898 р.

Творчий доробок видатного українського поета, перекладача, вченого та громадського діяча Івана Франка (1856–1916) вражає. Його перу належить кілька тисяч творів загальним обсягом понад 100 томів. Отож визначальною рисою вдачі І. Франка була виняткова працездатність. А завдячував він цим своєму батькові – сільському ковалю. Власне, тому вже знаним письменником Іван Якович зауважував, що його мандрівка в життя почалася з батькової кузні. Під час вшанування 25-ліття творчої праці Франка ювіляр, звертаючись до краян, зауважив, що ніколи не вважав себе ані великим талантом, ані героєм, ані зразковим характером, тільки був тим муляром, який замурує дірки в нашій народнійmurі, й тим пекарем, що для наших людей пече хліб насущний, бо, вихований у твердій школі життя, засвоїв назавжди два правила: «сповнювати свій обов'язок та безнастанно працювати». Свої життєві правила увічнив поет і у словах, що стали крилатими: *Лиш боротись – значить жить!; Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод не спинить вас!*

● Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про факти, які свідчать про ставлення Івана Франка до праці.

● Поясніть вислів поета, ужитий у тексті. Який з афоризмів вважаєте суголосним своїм думкам?

1. У чому полягає роль праці в житті людини?
2. Поясніть на прикладах, як ви розумієте думку про те, що праця розвиває.
3. У яких якостях виявляється ставлення людини до праці? Чи те саме означають слова «неробство» і «безробіття»?
4. Чому з розвитком суспільства змінюються професії? Який фах ви для себе обрали? Як плануєте його здобути?
5. Наведіть прислів'я про працю. Поясніть, яку думку воно втілює.
6. Підготуйте малюнок, присвячений одній із професій. Організуйте в класі виставку малюнків «У світі сучасних професій».

Як зробити дозвілля змістовним?

1. Які різноманітні заняття потрапили в об'єктив фотокамер на світлинах, що їх роздивляються герої малюнка?
2. Якими заняттями можна доповнити фотовиставку? Чи маєте ви фото, присвячене вашому дозвіллю? Як зазвичай проводите вільний час?
3. Чи сприяє ваше дозвілля відпочинку, набуттю нових знань та вмінь? Як ви думаєте, про що йдеться, коли вживають фразу «вміти відпочивати»? Чи вмієте відпочивати ви?
4. Що таке хобі?

Що таке дозвілля?

Вільний від праці час називають *дозвіллям*. Відпочинок – життєва потреба людського організму для відновлення сил. До базових потреб людини, як ви вже знаєте, належить потреба у сні. Сон – це фізіологічний спосіб відновлення сил. Проте дозвіллям називають не сон, а активність людини у вільний час. Виявами цієї активності є і заняття спортом, творчістю, спілкування, читання, перегляд кінофільмів,

подорожі, ігри тощо. Дозвілля спрямоване на задоволення культурних потреб та інтересів особистості.

У сучасному світі люди обирають різні форми проведення вільного часу. Чимало з них пов'язані з залученням до культурного життя. Зокрема, це читання книжок, журналів, електронних ресурсів, слухання радіо, перегляд телепередач або кінофільмів, відвідання музеїв, театрів, концертів, видовищних заходів, спортивних змагань тощо. Багато людей вільний час присвячують спілкуванню з родиною, друзями. Інші віддають перевагу заняттям спортом: ранкова пробіжка – це також форма дозвілля. Є й ті, хто дозвілля присвячує **хобі**: наприклад, конструюванню, рукоділлю, вирощуванню кімнатних рослин, заняттям творчістю. До форм дозвілля належить і пасивний відпочинок – приміром, прогулянки на природі.

Важливість вільного часу в житті людини зумовила появу поняття «культура дозвілля», яка вбирає в себе певні ознаки: насиченість занять, їхня тривалість та періодичність, активність під час дозвілля, здатність забезпечувати відпочинок людини та її розвиток, раціональне використання часу, самоосвіта та саморозвиток у вільний час.

Дозвілля, як і повсякденне життя, є джерелом досліджень історії суспільства.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Хобі – захоплення; узагальнена назва улюблених занять або розваг, що не є робочою спеціальністю і до яких вдаються у вільний час.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

1. Коли людина припиняє читати, вона перестає мислити (*Дені Дідро, французький філософ*).

2. У наш час люди занадто багато читають, це заважає їм бути мудрими (*Оскар Вайльд, англійський письменник*).

3. Усяку книгу треба вміти читати (*Блез Паскаль, французький учений*).

4. Є злочини, гірші за спалення книжок. Наприклад, не читати їх (*Рей Бредбері, американський письменник*).

5. Всі хороші книжки схожі в одному, – коли ви дочитуєте їх до кінця, вам здається, що все це трапилося з вами, і так воно назавжди з вами і залишиться (*Ернест Гемінгвей, американський письменник*).

6. Одна з базових людських потреб – слухати історії, тому література ніколи не зникне (*Юрій Андрухович, український письменник*).

Текст 2

ЩО БАЧИШ, ТЕ Й МАЄШ:

ЯК НАВЧИТИСЯ БАЧИТИ СВІТ КРІЗЬ ВЛАСНІ ОКУЛЯРИ

1. Наступного разу, коли дивитимешся в дзеркало, скажи собі щось хороше.

2. Уже сьогодні вияви повагу до чиеїсь точки зору. Скажи комусь щось на зразок: «Ага, це гарна ідея!».

3. Подумай про якесь своє переконання, що обмежує тебе, наприклад: «Я ніколи не навчуся комунікабельності». А тепер зроби щось таке, що цілковито суперечить цьому твердженню.

4. Найближчим часом знайди собі тиху місцину, де ти можеш побути на самоті й подумати, що для тебе найважливіше.

5. Уважно прислухайся до слів у тих піснях, які найчастіше собі вмикаєш. Поміркуй, чи у згоді вони з твоїми принципами.

Шон Кові.

«Сім звичок високоефективних підлітків»

Текст 3

Один чоловік, як відходив, покликав своїх рабів і передав їм добро своє. І одному він дав п'ять талантів, а другому два, а тому один, кожному за спроможністю його. І відійшов. А той, що взяв п'ять талантів, негайно пішов і орудував ними, і набув він п'ять інших талантів. Так само ж і той, що взяв два, і він ще два інших набув. А той, що одного взяв, пішов та й закопав його в землю, і сховав срібло пана свого.

По довгому ж часі вернувся пан тих рабів, та й від них зажадав обрахунку.

І прийшов той, що взяв п'ять талантів, приніс іще п'ять талантів і сказав: «Пане мій, п'ять талантів мені передав ти, ось я здобув інші п'ять талантів». Сказав же йому його пан: «Гаразд, рабе добрий і вірний! Ти в малому був вірний, над великим поставлю тебе, увійди до радощів пана свого!».

Підійшов же й той, що взяв два таланти, і сказав: «Два таланти мені передав ти, ось іще два таланти здобув я». Казав йому пан його: «Гаразд, рабе добрий і вірний! Ти в малому був вірний, над великим поставлю тебе, увійди до радощів пана свого!». Підійшов же і той, що одного таланта взяв, і сказав: «Я знав тебе, пане, що тверда ти людина, ти жнеш, де не сів, і збираєш, де не розсипав. І я побоявся, пішов і таланта твого сховав у землю. Ото маєш своє...».

І відповів його пан і сказав йому: «Рабе лукавий і лінивий! Ти знав, що я жну, де не сів, і збираю, де не розсипав? Тож тобі було треба віддати гроші мої грошомінам, і, вернувшись, я взяв би з прибутком своє. Візьміть же від нього таланта, і віддайте тому, що десять талантів він має. Бо кожному, хто має, дасться йому та й додасться, хто ж не має, забереться від нього й те, що він має».

Біблія. Новий Завіт. Євангелія від Матвія

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте добірку висловлювань у рубриці Текст 1. Якому заняттю вони присвячені?
2. Чому це заняття є одним із найпопулярніших різновидів дозвілля?
3. Як пов'язані читання та розвиток людини?
4. Яка доля, на вашу думку, чекає читання в майбутньому?

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Кому він адресований? Чи важливою для себе вважаєте тему, якій він присвячений?
2. Як ви розумієте настанову, втілену в назві? Як пов'язана ця настанова з дозвіллям?
3. Чи легко навчитися дивитися на світ крізь власні окуляри?
4. Чому серед порад автора є настанова знайти собі тиху місцину, де можна побути на самоті й подумати, що для нас найважливіше? Яка роль дозвілля у самопізнанні?

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. Звідки наведено уривок? Чи маємо підстави вважати цей текст притчею? Про що вона?
2. Чим третій чоловік розгнівав володаря?
3. Що означає вислів «закопати талант»? Як людина повинна ставитися до своїх талантів, здібностей, обдаровань?
4. Як дозвілля допомагає розвивати таланти?

Група 4

1. Прочитайте подані тексти. У якому висловлено загальну настанову щодо дозвілля? Сформулюйте цю настанову.
2. Який із текстів дає поради, що здатні допомогти бути господарем свого вільного часу? У чому слушність цих порад?
3. Який із текстів присвячений одному з різновидів дозвілля? Який із висловів вважаєте суголосним своїм думкам, а з яким – готові посперечатися? Чим зумовлена ваша незгода?
4. Чому право на відпочинок належить до основних прав людини?

2. На підставі текстів поділіться міркуваннями про значення вільного часу в житті людини, скориставшись поданими початками речень: *Вільний час – це... Дозвілля кожна людина проводить ... У вільний час люди ... Змістовному дозвіллю сприяють... Уміти відпочивати означає...*
3. Обміняйтеся враженнями про свій вільний час. Поміркуйте, як заняття під час дозвілля розвивають людей, збагачують їхній внутрішній світ.

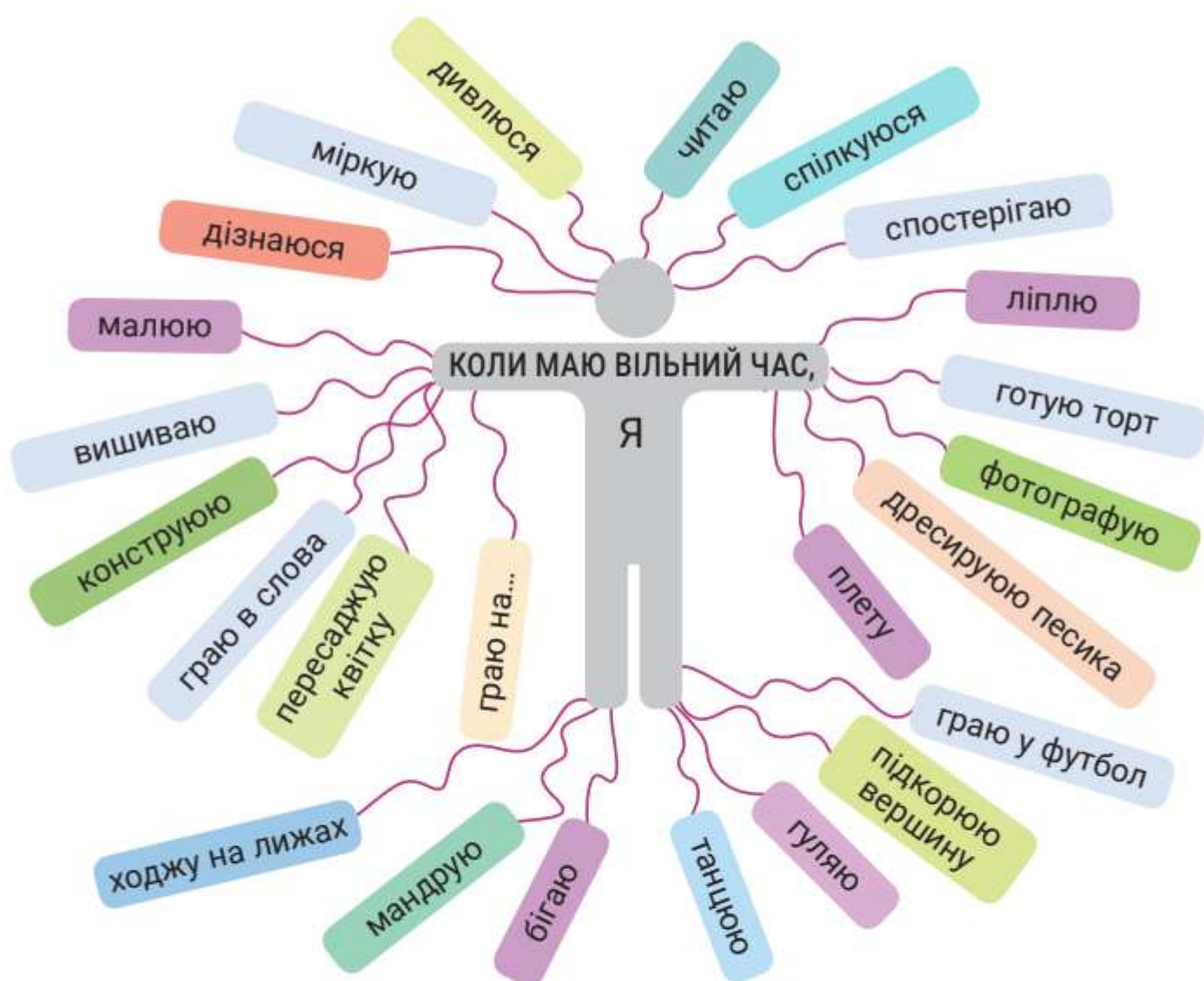
Що б ти не робив – ти робиш себе.

Яку людину називають розвиненою?

Змістовне, сповнене занять за інтересами дозвілля – ефективний інструмент розвитку людини. Напевно, і ви помічали, скільки всього дізналися та чого навчилися у вільний час – а все тому, що на дозвіллі зайняті тим, що любе вашому серцю, до чого лежить душа і чого прагнуть руки! Видатний німецький письменник та філософ ХІХ ст. Й. В. Гете, розмірковуючи про здатність людини опановувати нове, дійшов висновку, що *навчитися можна лише того, що любиш*.

Кожна людина наділена від природи (з народження) певними властивостями, які називають *задатками*. Такими є, наприклад, зорова пам'ять, музикальний слух, відчуття ритму тощо. Задатки є основою наших здібностей. Сукупність задатків людини називають *обдарованістю*. Високий вияв здібностей у певній галузі, досягнення в ній видатних результатів характеризують як *талант*. Досягнення людиною видатних результатів у багатьох галузях – як *геніальність*.

Свої здібності ми розпізнаємо, спостерігаючи за собою під час різних занять – не тільки на шкільних уроках, а й на дозвіллі. У цих спостереженнях і полягає самопізнання. (Ви пам'ятаєте, що настанову «пізнати себе» вважають одним із найважливіших етичних умінь.) Тож щоб стати *розвинутою особистістю*, треба передусім з'ясувати свої здібності, спробувати себе в різних заняттях, розуміти сильні та слабкі риси свого характеру, прагнути вдосконалити себе відповідно до цінностей, які поділяємо. Розвинутою особистістю часто протиставляють *масовій*, яка орієнтується на стереотипи, шаблонну поведінку, часто всупереч своїм здібностям.

1. Як людина обирає заняття для вільного часу? Чи можна змушувати когось до певної форми дозвілля?
2. Як у дозвіллі виявляється свобода та гідність людини?
3. Якою мірою дозвілля є особистою справою людини?
4. Скориставшись схемою, створіть свою, яка ілюструє ваше дозвілля.

Олена Пчілка
(О. П. Косач). 1875 р.

Народні казки, дитячі пісеньки, ігри та забавлянки, приповідки, жартівливі віршики, колисанки, шаради, загадки, прислів'я, швидкомовки-спотиканки, сміховинки, колядки та щедрівки, різдвяні привітання, великодні жарти – багато перлин живого українського слова, що супроводжувало дозвілля дітей, збереглося до сьогодні завдяки подвижницькій праці **Олени Пчілки (1849–1930)**. Матір Лесі Українки, рідна сестра Михайла Драгоманова уславилася як дитяча письменниця, дослідниця фольклору, громадська діячка. Ольга Петрівна Косач організовувала дозвілля своїх шістьох дітей так, аби вони в умовах заборони української мови та відсутності національної школи зростали в середовищі української культури. *Українська течія – се було наше природне оточення... Щодо пісень українських, – згадувала*

вона, – то не знаю, чи ще в якому панському домі співано їх так багато, як у нас. Добре відомі родинні фото сім'ї Косачів, де всі вбрані в національні костюми. Українська вишивка – об'єкт особливого захоплення Ольги Петрівни. У 1876 р. у Києві вийшла друком її книжка «Український народний орнамент». Ця подія уславила Олену Пчілку як першу в Україні знавчиню цього різновиду народного мистецтва.

- *Скориставшись додатковими джерелами інформації, довідайтеся про те, як організовувала дозвілля своїх дітей Олена Пчілка.*
- *Поясніть на прикладі родини Косачів, як дозвілля впливає на розвиток особистості.*

1. Чому сучасний рівень розвитку суспільства характеризують як цивілізацію дозвілля?
2. Чому культура дозвілля пов'язана з культурою праці?
3. Чому добре, коли дозвілля змістовне?
4. Як пов'язані дозвілля і розвиток людини?

5. Узагальніть роботу на уроці, доповнивши речення: *Новим на уроці для мене було... Найцікавішим для мене на уроці було... Хочу дізнатися більше про ...*

6. Придумайте загадку про своє улюблене заняття. Запропонуйте розгадати її однокласникам та однокласницям.

1. Яким настроєм перейняті герої малюнка?
2. Що сприяє їхньому гарному настрою?
3. Чому фізична активність – не тільки форма відпочинку, а й турбота про власне здоров'я?
4. Чому здоров'я є передумовою будь-якої діяльності людини, а також активного суспільного життя?

Як пов'язані спосіб життя і здоров'я людини?

У мовному етикеті українців чимало фраз, за допомогою яких у різних ситуаціях буденного спілкування висловлюємо побажання здоров'я. *На здоров'я!* – як відповідь на подяку; *Здоровенькі були!* – привітання; *Доброго здоров'я!* – як відповідь на привітання; *Бувайте здорові!* – формула прощання; *Ростіть здорові!* – у спілкуванні з дітьми. Здоров'я зичать і фразою *З роси і води!* Про те, що саме вода є символом здоров'я, свідчить і такий вислів: *Будь багатий, як земля, а здоровий, як вода.* А ще про здоров'я кажуть, що це найбільший скарб, який ні за які гроші не купиш.

Та цінність здоров'я не лише в тому, що це основна передумова життя людини як живого організму. Всесвітня організація охорони здоров'я, створена при ООН 1948 р., визначає здоров'я як стан повноцінного фізичного, психічного та соціального добробуту, а не лише відсутність хвороб чи фізичних вад. Тож зі здоров'ям безпосередньо пов'язане забезпечення будь-яких потреб людини та реалізації її прав.

Утім, здоров'я – не безкінечний ресурс. Як і будь-яка інша цінність, воно потребує плекання. Ставлення до власного здоров'я – показник моральної зрілості людини, а розбудова системи охорони здоров'я, яка дає змогу людям бути здоровими впродовж життя, – відповідальність держави. Здоров'я людини надзвичайно залежить від стану довкілля, турбота про яке є загальною справою.

Збереження здоров'я безпосередньо залежить від способу життя. Здоровий спосіб життя ґрунтується на низці звичок і правил, що визначають повсякдення. Це і раціональне харчування, і регулярна фізична активність, і якісний та достатній сон, і безпечні умови життя та праці, і позитивні відносини з іншими людьми. Здоровий спосіб життя передбачає відмову від шкідливих звичок.

А ще за здорового способу життя в людини обов'язково лишається час для розвитку внутрішнього світу, задоволення різноманітних духовних потреб. Віддавна відомий латинський афоризм *У здоровому тілі – здоровий дух*, який спонукає прагнути гармонії фізичного та духовного в житті людини. Не забуваймо, що саме такий гармонійний стан і визначають як здоров'я.

МОРАЛЬНИЙ ПРАКТИКУМ

Текст 1

У більшості хвороб винні не природа, не суспільство, а сама людина. Найчастіше вона хворіє від лінощів і жадібності, але іноді і від нерозумності. Не сподівайтесь на медицину. Вона непогано лікує багато хвороб, але не може зробити людину здоровою...

Щоб стати здоровим, потрібні власні зусилля, постійні і значні. Замінити їх не можна нічим. Людина, на щастя, настільки досконала, що повернути здоров'я можна майже

завжди. Тільки докладені зусилля зростатимуть з огляду на старіння та розвиток хвороб.

Для здоров'я однаково потрібні чотири умови: фізичні навантаження, здорове харчування, загартовування, час і вміння відпочивати. І ще п'яте – щасливе життя! На жаль, без перших умов воно здоров'я не забезпечує.

М. Амосов, відомий хірург

Текст 2

Люба мамочко! Найперше докладую, що ліжко перестановила до дверей після твого бажання (сподіваюся, що повіриш мені на сей раз)...

Тут живу, як і перше, ніяких ні перемін, ні одмін, навіть дощ перестав давно йти, і море синіє, як і перше, та шумить помалу. Позавчора налетів було такий шквал дощовий, що море з небом змішалось, – се було для мене великою розривкою, хоча й потоп у моїй хаті був через те чималий. Після дощів спекота змоглася ще гірша, – просто хамелеоняча спекота!

Уліт (так Леся Українка жартівливо називала свої твори – *авт.*) не пишу: вдень жарко, увечері сиджу надворі допізна, а окрім того, боюсь натружувати ногу сидінням при столі, бо тепер вона дуже добре тримається, то вже не хочу справи псувати. Тепер можу сказати напевне, що сей рік більше мені принесе користі, ніж всі Друскеніки, лимани, Саки, разом зібрані. Через се мені навіть тутешня нудота не здається такою нудною, бо можна і нудоту перетерпіти, коли хоч знаєш за що!

З листа Лесі Українки до матері, 5 липня 1891 р., Євпаторія

Текст 3

Після ситного обіду, який складався з яєчні та риби, Том сказав, що хотів би навчитися курити. Джо підхопив цю думку: мовляв, і він охоче спробував би. Отож Гек змайстрував дві люльки й набив їх тютюном.

Хлопці розляглися на траві, спираючись на лікті, й почали обережно, невпевнено попахкувати люльками. Дим мав неприємний смак і ставав кілком у горлі, але Том сказав:

– Ха, та це так просто! Якби я знав, то вже б давно навчився.

...Хлопці пахкали люльками та ділилися враженнями. Незабаром їхня розмова стала трохи млявою і не дуже долад-

ною. Співрозмовники дедалі надовше замовкали й надивовижу часто випльовували слину. За їхніми щоками немовби пробилися джерела, і хлопці ледве встигали відпомповувати справжню повінь під язиком; проте, незважаючи на всі їхні зусилля, чимало переливалося через край, і до горла їм раз у раз підступала нудота. Обидва поблідли й мали жалюгідний вигляд. У Джо з ослаблих пальців випала люлька, а потім і в Тома. Джерела били дедалі дужче, помпи працювали на повну потужність. Джо кволим голосом промовив:

– Я загубив свого ножика. Мабуть, піду пошукаю.

Том, затинаячись, пробелькотів неслухняними губами:

– Я тобі поможу. Ти йди отуди, а я пошукаю коло струмка... Ні-ні, Геку, ти з нами не ходи, ми самі знайдемо...

Отож Гек знову сів у затінку й з годину чекав товаришів. Потім йому стало нудно, і він подався їх шукати. Вони були в лісі, далеко один від одного, обидва дуже бліді, і міцно спали...

Марк Твен. «Пригоди Тома Соєра»

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Хто є його автором? Як ви думаєте, чи має автор підстави утверджувати думку, висловлену в перших двох реченнях? Що це за підстави?
2. Наведіть приклади з власного досвіду, які підтверджують думку про відповідальність людини за своє здоров'я.
3. Чи помічали ви зв'язок між своїм настроєм, працездатністю із тим, чи виспалися ви?
4. Сформулюйте кілька правил для своїх однолітків, дотримання яких дає змогу завжди бути виспаними та бадьорими.

Група 2

1. Прочитайте Текст 2. Звідки взято наведений уривок? Про що в ньому йдеться?
2. Що знаєте про обставини життя Лесі Українки, пов'язані з її здоров'ям?
3. Як ви можете пояснити думку поетеси, втілену в реченні: «Через се мені навіть тутешня нудота не здається такою нудною, бо можна і нудоту перетерпіти, коли хоч знаєш за що!»?
4. На підставі тексту листа зробіть висновок про те, хто та що давало Лесі Українці сили боротися з недугою. Як духовна сила допомагає підтримувати силу фізичну?

Група 3

1. Прочитайте Текст 3. З якого твору наведено уривок? Чи читали цей твір? Як пригоди Тома Соєра та його друзів пов'язані з дорослішанням?
2. Як ви думаєте, чому хлопці хотіли спробувати курити тютюн?
3. Поділіться припущеннями, звідки в людей беруться шкідливі звички.
4. Чому серед ознак здоров'я виокремлюють поняття соціального здоров'я? Як ви думаєте, у чому воно виявляється?

Група 4

1. Прочитайте подані тексти. Про які вияви здоров'я в них ідеться?
2. Чи можна вважати Текст 3 прикладом до Тексту 1? Відповідь обґрунтуйте.
3. На підставі Тексту 3 поясніть, як спосіб життя впливає на стан здоров'я?
4. На яких моральних цінностях ґрунтується турбота про власне здоров'я?

2. Намалюйте «квітку здоров'я», у пелюстках якої впишіть якості та риси, що свідчать про відповідальне ставлення людини до свого здоров'я.
3. Прокоментуйте схеми одне одного. Чому ставлення до власного здоров'я є показником моральності людини?

У чому виявляється турбота про власне здоров'я?

Здоров'я в усі часи усвідомлювали як безцінний дар ще й тому, що мало кому впродовж життя випадає уникнути хвороб. Стан здоров'я більшості людей фахівці Всесвітньої організації охорони здоров'я визначають як «нормальний». Цей стан притаманний людям, які мають захворювання, що не розвиваються, але іноді можуть обмежувати життєдіяльність, підвищувати втомлюваність. До таких належать, наприклад, короткозорість і далекозорість чи плоскостопість. Багато людей хворіють також на сезонні застуди, але навіть такі нетривалі періоди нездужання підкреслюють цінність гарного самопочуття.

У різні історичні періоди небезпеки для здоров'я людей дещо від-

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Гігієна – галузь медицини, що розробляє й впроваджує методи запобігання захворюванням.

різнялися. Наприклад, за первісності здоров'я людей було поганим через брак їжі та її низьку якість, відсутність медичних знань і нерозвиненість медицини. Поява міст за відсутності засобів гігієни та ліків проти інфекційних хвороб супроводжувалася смертоносними епідеміями. Споживацьке ставлення до довкілля, забруднення повітря, води, ґрунтів, техногенні катастрофи викликали у великої кількості людей небезпечні хвороби, що розвивалися поступово.

У сучасному світі найбільшою загрозою для здоров'я людей став малорухливий спосіб життя, споживання оброблених продуктів із великим вмістом цукру та речовин, що поліпшують смакові якості та сприяють тривалому зберіганню, стрес через перебування в постійному потоці інформації. На уроках «Основи здоров'я» або «Здоров'я, безпека, добробут» ви докладно довідуєтеся, як протидіяти давно відомим і новим небезпекам: наприклад, як користуватися електронними гаджетами без шкоди для здоров'я або в чому виявляється інформаційна гігієна.

Істинно могутній той, хто перемагає самого себе.

1. Оберіть одне з правил та поясніть, як його дотримання сприяє збереженню здоров'я.
2. Оцініть, як ви дотримуетесь кожного з правил збереження здоров'я, у балах (від 1 до 5). Порівняйте свій результат із максимальною кількістю в 40 балів та сформулюйте настанови для себе, що допоможуть вам краще дбати про своє здоров'я.
3. Що перешкоджає вам дотримуватися правил, викладених у схемі?

Гіппократ. Гравюра
Пітера Пауля Рубенса.
1638 р.

Історія зберегла ім'я діяча, якого пошановують як «батька медицини», – це давньогрецький лікар Гіппократ (460 до н. е. – 370 до н. е.). На острові Кіос він створив лікарський осередок, який згодом стали вважати першою школою практичної медицини. Гіппократ – перший лікар, який відкинув забобони про те, що людські хвороби є карою богів. Тож від часів Гіппократа лікарів перестали вважати чаклунами, а медицина стала професією. До сьогодні лікарі багатьох країн світу дають клятву Гіппократа – настанови, яким має бути лікар. Ось деякі з них: *Лікування пацієнтам приписувати задля їх блага, утримуючись від завдання їм будь-якої шкоди; Про що б я не дізнався під час виконання своїх професійних дій або окрім них, що б не побачив і не почув про людське життя, що не слід будь-коли розголошувати, я змовчу, вважаючи це таємницею.* З ім'ям Гіппократа

пов'язують і чимало афоризмів, наприклад: *Не нашкодь!; Лікує хвороби лікар, але виліковує природа; Людина мусить знати, як допомогти собі самій, коли хворіє, пам'ятаючи, що здоров'я – її найбільше багатство.*

- Скориставшись наведеними висловами Гіппократа, а також додатковими джерелами інформації, поміркуйте про етичні проблеми, пов'язані з медициною та охороною здоров'я.
- Поясніть один із крилатих висловів філософа, який вважаєте суголосним своїм думкам.

1. Що називають здоров'ям?
2. У чому полягає цінність здоров'я для окремої людини та суспільства?
3. Що означає «турбуватися про здоров'я»?
4. Чому збереження здоров'я є важливим завданням людства?
5. Поділіться міркуваннями про те, як проблеми здоров'я окремої людини та суспільства стосуються моралі.
6. Для тематичної виставки «Здоровий раціон шестикласників» оформіть покроковий рецепт корисної, поживної та простої у приготуванні страви. Підготуйте розповідь, звідки довідалися про цю страву, чи готуєте її самі.

Що означає пізнати себе?

1. Про що замислилися герої малюнка? На підставі чого ви зробили цей висновок?
2. У яких життєвих ситуаціях ми вдаємося до подібних роздумів?
3. Чи часто ви порівнюєте себе теперішніх із собою в минулому?
4. На який період часу ви плануєте свої дії та вчинки?

У чому полягає самопізнання?

На уроках етики вже не раз ішлося про внутрішній світ людини, який по-іншому називають *духовним*. Узагальненим окресленням цього світу є, як ви пам'ятаєте, біблійний вислів *Не хлібом єдиним житиме людина*. Духовний світ

кожної людини – індивідуальний. Його наповнення залежить тільки від нас. Ось чому прояви духовності такі різноманітні.

Український філософ Григорій Сковорода був, як свідчать його біографи, винятково музично обдарованим. Він мав чудовий голос, грав на скрипці, флейті, бандурі, мав талант композитора. Якийсь час співав у складі імператорської придворної капели. Та над матеріальними вигодами взяли гору духовні потреби – і за два роки й дев'ять місяців Сковорода з доброї волі залишив капелу, віддавши перевагу особистій свободі.

Духовність визначають як здатність людини творити свій внутрішній світ – світ наших вражень, емоцій, почуттів, думок, мрій. Передусім ця здатність виявляється в *самовдосконаленні*, тобто в прагненні стати кращими, досконалішими, досягти ідеалу.

Ви вже не раз замислювалися про те, чому саме внутрішній світ робить людину цікавою для інших. Ідеться не лише про знання, досвід, товариську або щедрість. Наприклад, український історик, письменник Микола Костомаров, який жив далеко від України, зачаровував своєю любов'ю до рідного краю. Тих, хто бував у Костомарова в його помешканні, неодмінно вражав цей дух рідної землі. «У цьому затишному куточку, звідки численні книги майже витісняли господаря, все нагадувало рідний край: і образ охтирської Богоматері, і портрети давніх діячів України, і рідна мова..., – згадував сучасник. – Там начебто привиджувався куточок далекої України».

Для того щоб творити свій внутрішній світ, треба добре знати себе: прагнення, наміри, почуття, усвідомлювати позитивні риси своєї **натури** і ті недоліки, які нам властиві. Таке знання про себе називають *самопізнанням*. Шлях до самопізнання в кожного свій, але розпочинається він завжди з роздумів про свої вчинки, спостереження за собою, із **самооцінки**.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Самооцінка – формування певного ставлення до своїх позитивних рис (чеснот) та недоліків (вад).

Натура – сукупність рис характеру, вдачі.

Текст 1

Є багато причин, чому варто вести особистий щоденник. Одна з переваг – неформальний, неупереджений збір та фіксація інформації про власне життя. Це дає змогу усвідомити свої звички, переглянути їх та навіть сформувати нові. Окрім того, щоденник – це приватний простір для осмислення подій у житті, як добрих, так і поганих. Утілені на папері враження, емоції, почуття можуть принести неймовірно полегшення – інколи навіть більше, ніж обговорення їх із кимось.

Іноді буває важко запам'ятати невеличкі, але значущі речі, що трапилися у вашому житті. Ведення щоденника дає змогу переглядати минулі записи та освіжати минулі події в пам'яті. Щоденник є описом конкретного періоду життя, який може помітно відрізнитися від вашого життя на рік пізніше...

Тільки від вас залежить, що занотовувати до свого щоденника. Але є п'ять ідей.

1. Описуйте події дня (пишіть про негативні почуття, щоб впоратися з ними, або смакуйте спогади про радісні миті).

2. Виявляйте творчість (зробіть щоденник унікальним, оздобивши сторінки за допомогою олівців та фломастерів, наліпок, декоративних печаток тощо).

3. Робіть списки (наприклад, список подяки: запишіть хоча б одну річ, за яку відчуваєте вдячність кожному дню).

4. Добирайте цитати (висловлювання відомих людей, афоризми), суголосні вашим думкам та настрою.

5. Саморефлексія (щоденник – ідеальна форма для роздумів про те, що змінює ваше життя на краще). Сформулюйте питання, на які давайте відповідь щодня. Наприклад: *Яким із сьогоднішніх учинків я можу пишатися? Чим я можу допомогти сьогодні іншим? На що я з нетерпінням чекаю?*

Текст 2

25/1 1944

Я ніколи не був метким. У дні диспутів, якими таке рясне було моє життя, я знаходжу потрібні слова не зразу, а вже

після бою, десь на самоті, встромивши голову в подушку. Отоді я знаходжу для свого противника найсильніші аргументи, я обдаровую його найгострішою словесною зброєю, я підставляю під них свої слабкі місця терпеливо, зате тут же побиваю його вщент такими досконалыми, яскравими влучаннями, що все тремтить в захопленні навколо, все радіє, та вже запізно, марно. Нема ні бою вже, ні перемоги. Одна досада і нещастя реальності.

8/IV 1944

Якою б не була страхітливо руйнівна війна, яким би брудним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечно. У цій пожежі, хаосі й крові злились воедино всі українські землі. І якою б не була, очевидно, напочатку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед.

30/IV 1944

Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більш глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. Істинне тільки те, що прекрасне.

І коли ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому. Краса нас всьому учить. Ся проста істина лишилася, проте, не признаною, особливо ворогами високих мислей і почуттів. Краса – верховний учитель.

Доказ цьому мистецтво – малярі, скульптори, архітектори, поети. Що б нам лишилося од Риму, од Ренесансу, коли б їх не було?

2/IX [19]54

Сьогодні мені шістдесят років минуло...

Учора й сьогодні я одержав багато привітальних телеграм.

Національну форму і зміст я відчуваю завжди, й сьогодні особливо. Гірко мені? Гробить мене розпач чи жаль? Ні. Небо таке ясне, і повітря прозоре...

Люблю народ свій палкою любов'ю. Ущухло много бур в моєму серці і пристрастей ущухло багато, тільки одна з них лишилася в мені назавжди: пристрасть етична, і за це я благословляю свою долю і свій час...

О. Довженко. «Щоденник»

1. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте текст за запитаннями та підготуйте повідомлення для обговорення в загальному колі.

Група 1

1. Прочитайте Текст 1. Якій темі він присвячений?
2. Які переваги вбачають автори у веденні особистого щоденника?
3. Які поради дають щодо цього заняття?
4. Чи легко вести особистий щоденник? Чому так думаєте?

Група 2

1. Прочитайте Текст 1. Чому щоденник визначено елементом особистого простору людини?
2. Яка роль особистого щоденника в процесі самопізнання?
3. У чому користь щоденника для саморозвитку?
4. Як ви думаєте, чи може особистий щоденник існувати у формі електронного файлу? Чи змінює це сутність і призначення цього заняття? Запропонуйте ідеї з ведення щоденника за допомогою сучасних гаджетів.

Група 3

1. Прочитайте Текст 2. Хто є його автором? Що знаєте про цього митця?
2. Який із наведених щоденникових записів О. Довженка зацікавив вас найбільше?
3. Як ви думаєте, чому митець вів особистий щоденник?
4. Чому в щоденнику є записи, які не стосуються подій особистого життя митця? Чи є якісь застереження, про що варто писати в щоденнику, а про що – ні? Чому?

Група 4

1. Прочитайте подані тексти. Що їх об'єднує? Чому ведення щоденника допомагає пізнати себе?
2. Доберіть до порад, висловлених у Тексті 1, приклади зі щоденникових записів О. Довженка (Текст 2).
3. Якою порадою ви б скористалися найперше, щоб почати вести свій щоденник? Чому?
4. Яка роль у щоденнику належить саморефлексії? Наведіть приклади саморефлексії зі щоденникових записів О. Довженка.

2. Скориставшись порадами, висловленими в Тексті 1, та прикладами з Тексту 2, спробуйте зробити перший запис до свого щоденника (або продовжте його, якщо вже ведете свій особистий нотатник).
3. Обміркуйте, яким би міг бути щоденник вашого класного колективу. Яка назва більше підходить для таких записів – щоденник, літопис, хроніка? Чому так думаєте?

*Особистість людини – це сад,
а наша воля – його садівник.*

Чому ми прагнемо ідеалу?

Утіленням наших уявлень про досконалу людину є моральний ідеал, тобто людина, якій, на нашу думку, притаманні найкращі людські якості. Пам'ятаєте прислів'я *Покращати людина не покращає, а подобришати, якщо схоче подобришає?* Йдеться в ньому про бажання стати кращим як про основну умову самовдосконалення.

В усі часи люди прагнули визначитися, яким є ідеальний набір чеснот. Для багатьох людей у світі, що сповідують християнство, ось уже два тисячоліття моральним ідеалом є Ісус Христос, якому притаманні найкращі моральні якості: жертвовність, милосердя, мужність, сміливість, всепрощення, мудрість, безкорислива любов.

В інших релігіях теж є ідеальні постаті – Будда в буддизмі чи Мухаммед у мусульманстві. Ці постаті так само втілюють моральні якості, що є уособленням духовності. У цих постатях риси ідеальної людини поєднуються з божественністю, до якої так прагнуть люди у своєму намаганні бути кращими. Ідеальними постатями людства є також святі, пророки, подвижники. Про риси ідеальної людини розповідають релігійні тексти: притчі, заповіді, життя святих тощо.

У скарбниці людського досвіду є й інші приклади ідеальних постатей – носіїв кращих моральних якостей, високих взірців певної чесноти чи здібностей. Ці напівлегендарні або й цілком вигадані постаті живуть у народній свідомості – як герої легенд, переказів, казок, пісень. Так, за сивої давнини в уснопоетичних творах було оспівано Кирила Кожум'яку та Котигорошка – казкових богатирів, захисників рідної землі. Трохи пізніше з'явилися твори про звитяжців козаків Мамая чи Байду. В інших народів були свої улюбленці. Це й Робін Гуд – захисник знедолених, і романтичний та безкори-

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Ідеал – досконале втілення чого-небудь, довершений взірець.

Ідеальний – досконалий, взірцевий, бездоганний.

сливий лицар Ланцелот, і метикуватий та справедливий Ходжа Насреддін, і відчайдушний сміливець Айвенго.

Моральні ідеали, так само, як і моральні цінності, є моральними орієнтирами – дороговказами, які допомагають чинити по-доброму. Вони допомагають людям оцінювати власні вчинки з позиції моралі, адже ніби оживлюють моральні якості, втілюючи їх у реальних вчинках. Нам набагато простіше робити висновок про милосердя, звіряючи власну поведінку із вчинками, приміром, святого Миколая, ніж із визначенням цієї чесноти в тлумачному словнику. Отже, моральні ідеали – це взірці для самовдосконалення.

1. Користуючись схемою, наведіть приклади того, що ви довідалися про себе впродовж року.
2. Доповніть схему іншими дієсловами, які стосуються процесу самопізнання.
3. Які поняття, опрацьовані на уроках етики, допомагають пізнавати себе?

М. К. Башкирцева.
1878 р.

Марія Башкирцева (1858–1884) народилася на Полтавщині, проте в ранньому віці з родиною опинилася далеко від батьківщини. Живописні полотна художниці є окрасою багатьох європейських музеїв. Однак своєю славою ця талановита мисткиня найбільше завдячує «Щоденникові», який вона вела з 14-літнього віку аж до смерті (померла Марія від сухот у 1884 р., маючи неповних 26 років). Записи велися французькою мовою. У Франції їх було вперше й опубліковано – щоправда, у дуже скороченому вигляді. До того ж, як виявилось, у текст щоденника з волі рідних художниці внесено чимало змін. Лише в середині 80-х років ХХ ст. французькі дослідники почали готувати до друку повний текст, у якому образ Марії Башкирцевої постає без ретуші. Щоденник

художниці – глибока, щира розмова із собою людини, яка не бажає згаяти жодної хвилини життя. Її думки втілено в численних афоризмах на зразок: *Життя таке коротке, що розтрачувати його підло!; У цьому світі треба намагатися дивитися на речі з кращого боку; Любов дає можливість уявити собі світ таким, яким він повинен був бути.*

- Чи доводилося вам чути про Марію Башкирцеву раніше? Чи хотіли би прочитати її щоденник?
- Поясніть один з афоризмів художниці, який вважаєте суголосним своїм думкам.

1. Як пов'язані поняття «духовність», «внутрішній світ людини», «самопізнання», «самовдосконалення», «моральний ідеал»?
2. У чому виявляється самопізнання? Чи можна спланувати своє майбутнє, якщо не знаєш себе?
3. Які заняття допомагають самопізнанню та самовдосконаленню?
4. Що таке моральний ідеал? Наведіть приклади моральних ідеалів людства. Які риси притаманні цим постатям? Наведіть приклади моральних ідеалів, про які довідалися на уроках етики впродовж навчального року? Чи може бути реальна історична постать моральним ідеалом?

5. Висловтеся про те, чи можете твердити, що знаєте себе. Чого про себе ще не знаєте?

6. Намалюйте комікс, присвячений заняттям, що допомагають людині пізнати себе.

Урок 29

Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли

ГОРА МОРАЛЬНОГО ДОСВІДУ

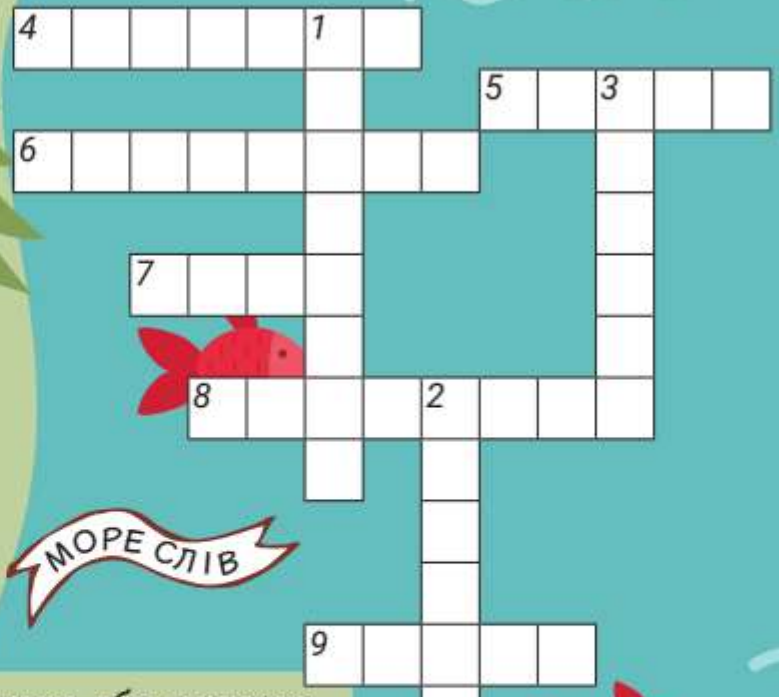
2. Хлопчина років п'яти намагається пересунути журнальний столик з товстого скла поближче до вікна – на килимі розкидані олівці, видно, збирається малювати. Столик, який зачепився ніжною за килим, стоїть непорушно. За сином спостерігає батько. Раптом запитує, чи всі можливості використав малий, щоб домогтися свого. Той, відсапавшись, ствердно хитнув головою. Батько заперечив: син не просив його про допомогу (За Бруно Ферреро).

- 1.** Буденну чи унікальну ситуацію описано в оповідці?
- 2.** Яку думку прагнув проілюструвати цією ситуацією автор?
- 3.** Чи вважаєте її слушною?
- 4.** Про яку допомогу йдеться?
- 5.** Чи маємо підстави вважати оповідку притчею? Яку думку вона утверджує? (10 балів – по 2 бали за кожну переконливу відповідь)

- 1.** Кого зображено на портретах?
- 2.** Назвіть імена інших осіб, згаданих в уроках теми, та наведіть по одній моральній настанові, втіленій у крилатому вислові чи вчинках (8 балів – 1 бал за правильні підписи до портретів і по 1 балу за кожне назване ім'я та приклад настанови)

МОРЕ СЛІВ

3. Розв'яжіть кросворд.
(18 балів – по 2 бали за кожне відгадане слово)

1. Середовище, у якому живуть люди, рослини або тварини.
2. Високий вияв здібностей у певній галузі, досягнення в ній видатних результатів.
3. Сукупність рис характеру, вдачі.
4. Усе, що оточує людину і на що спрямована її діяльність та пізнання.
5. Людина, яка досягла видатних результатів у багатьох галузях.
6. Стан повноцінного фізичного, психічного та соціального добробуту.
7. Улюблене заняття або розвага, до яких вдаються у вільний час.
8. Сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом історії.
9. Цілеспрямовані дії задля створення матеріальних та духовних цінностей для задоволення потреб людини.

ОЗЕРО ПРАВДИ

4. Допишіть речення, навівши 6 прикладів.
(12 балів – по 2 бали за кожен приклад)

Бути культурною людиною означає...

ГАЙ МУДРИХ ІДЕЙ

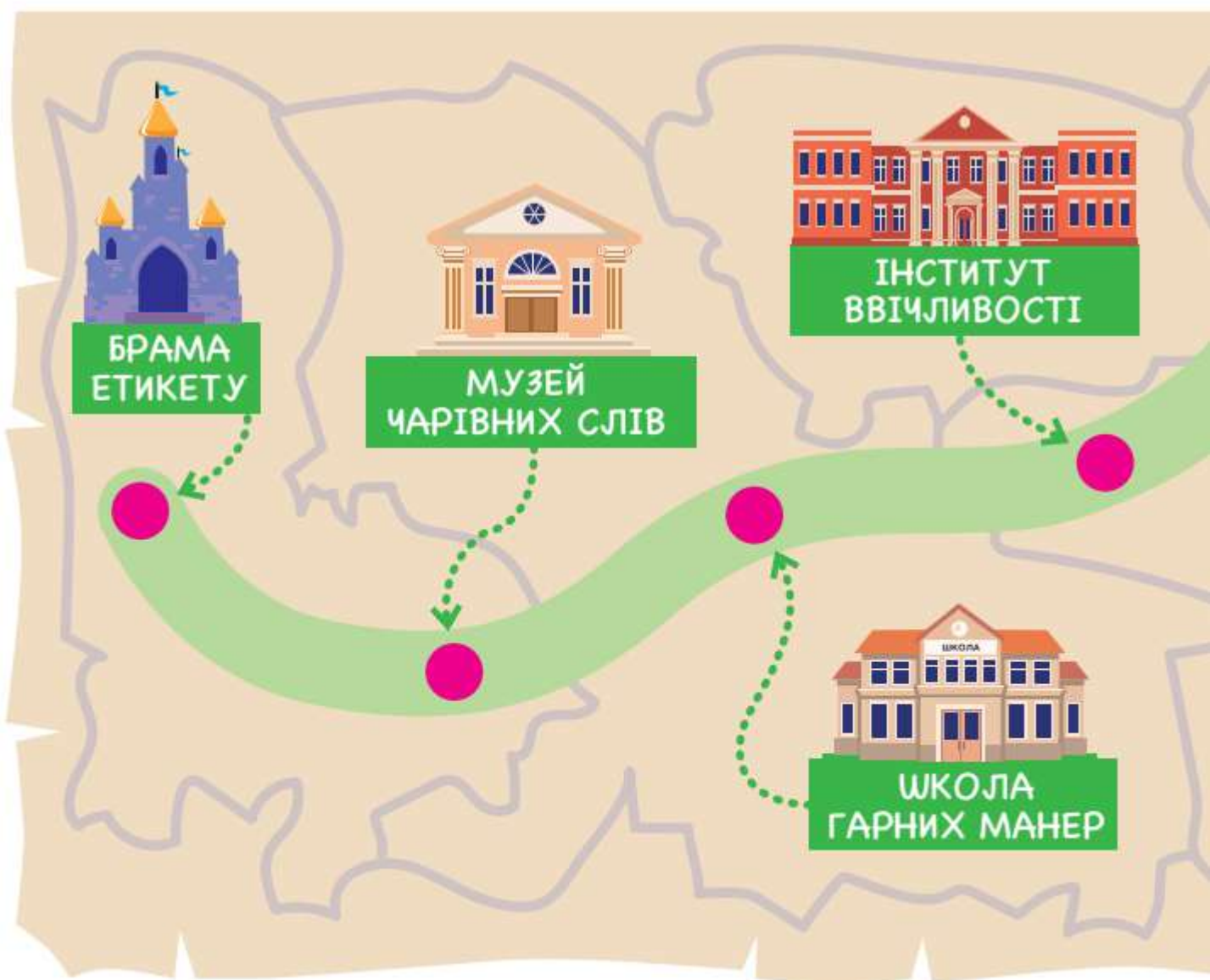
ОЦІНІТЬ СЕБЕ: суму балів, яку ви набрали, виконуючи завдання, поділіть на 4.

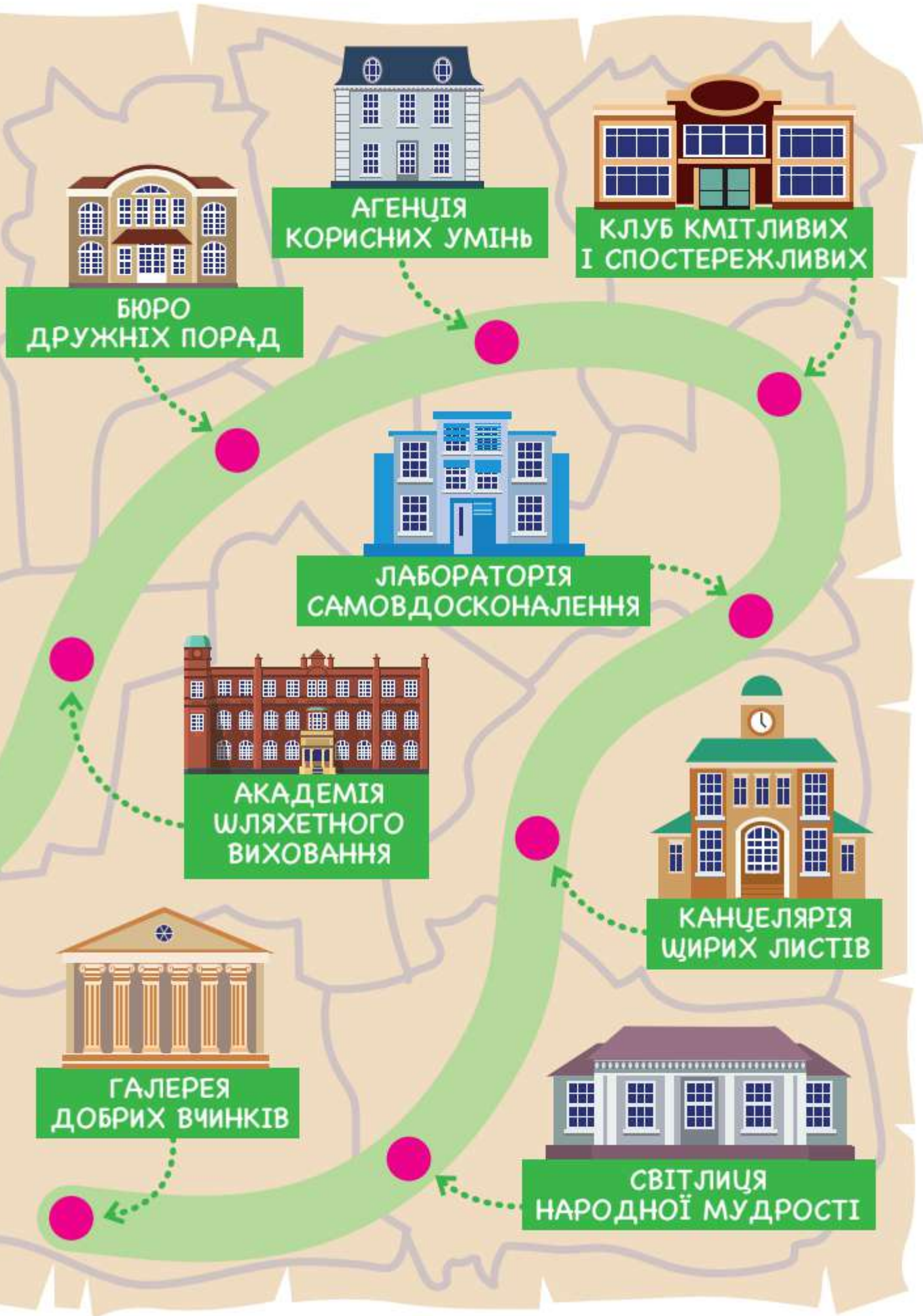
ВІТАЄМО! ПОПЕРЕДУ НОВІ ВЕРШИНИ НА ШЛЯХУ ДО ДОСКОНАЛИХ ВЗАЄМИН!

У переддень літніх канікул

Кожного уроку ваше навчання етики розпочиналося з обговорення малюнка, який переносив вас в уявне Місто ідеальних взаємин. На початок літа мешканці міста приготували для мандрівників захопливий квест: скрізь, де бували упродовж навчального року, на вас чекають запитання.

Прогуляйтеся чарівним містом і долучіться разом із друзями до гри-подорожі. Просувайтеся картою, відповідаючи на запитання. Правильна відповідь на кожне запитання коштує 1 бал. Запитання до гри знайдете на с. 190.

Запитання до гри

БРАМА ЕТИКЕТУ

1. Що називають етикетом? На чому ґрунтуються правила етикету?
2. Пригадайте другу частину прислів'я «З поклону не ...»

МУЗЕЙ ЧАРІВНИХ СЛІВ

3. Яке слово допомагає перепросити?
4. Якими етикетними словами належить звертатися до незнайомих людей?

ШКОЛА ГАРНИХ МАНЕР

5. Що таке манери?
6. Чи є виявом гарних манер звичка запізнюватися?

ІНСТИТУТ ВВІЧЛИВОСТІ

7. Які етикетні слова стануть у пригоді, коли тобі потрібна чиясь допомога?
8. Що є завжди найдоречнішою люб'язністю?

АКАДЕМІЯ ШЛЯХЕТНОГО ВИХОВАННЯ

9. Яка риса притаманна правдивій, порядній людині, не здатній на негідні вчинки?
10. Яка риса вирізняє добрих, співчутливих людей, готових будь-якої миті прийти на допомогу?

БЮРО ДРУЖНИХ ПОРАД

11. Що можуть разом друзі?
12. Яка риса найважливіша для дружби?

АГЕНЦІЯ КОРИСНИХ УМІНЬ

13. Яка риса допомагає терпимо, поблажливо ставитись до думок, почуттів, уподобань інших людей?
14. Що означає «поважати себе»?

КЛУБ КМІТЛИВИХ І СПОСТЕРЕЖЛИВИХ

15. Що означає любити природу?
16. Як виявляється «золоте правило моралі» у ставленні до довкілля?

ЛАБОРАТОРІЯ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ

17. Що в обличчі людини найбільше промовляє про її вдачу?
18. Як дозвілля сприяє самовдосконаленню?

КАНЦЕЛЯРІЯ ШИРИХ ЛИСТІВ

19. Які традиції паперових листів зберігаються в листах електронних?

20. Якими є основні правила спілкування в соціальних мережах?

СВІТЛИЦЯ НАРОДНОЇ МУДРОСТІ

21. Пригадайте другу частину настанови «Не міряй іншого на ...»

22. Які українські прислів'я співзвучні із «золотим правилом моралі»?

ГАЛЕРЕЯ ДОБРИХ ВЧИНКІВ

23. Що таке вчинок?

24. Як визначити добрий учинок?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ:

суму балів, яку ви набрали, виконуючи завдання, поділіть на 2.

ВІТАЄМО!

ДО НОВИХ ВЕРШИН НА ШЛЯХУ ДО ДОСКОНАЛИХ ВЗАЄМИН!

